KCSE KISWAHILI 2006-2018

KCSE 2006

1. UFAHAMU

Soma makala yafuatayo kisha ujibu maswali

Ulimwengu unapaswa kuzuka na mbinu za Kulitadarukia tatizo la umaskini ambao unakwamiza juhudi za maendeleo. Umaskini unaoyakabili mataifa yanayoendelea. Unayatosa kwenye dhiki kubwa huku mataifa ya kimagharibi yakitpiga hatua kubwa kimaendeleo. Ufa uliopo baina ya mataifa yanayoendelea na yalo yaliyoendelea kama vile Marekani, nchi za Ulaya na Ujapani unapanuka kila uchao.

Vyanzo vya umaskinin huu ni anuwai mathalan, ufusadi, uongozi mbaya, turathi za kikoloni, uchumi kuegemea mvua isiyotabarika, idadi ya watu inayoupik uwezo wa uchumi wa taifa linalohusika na ukosefu wa nyenzo na amali za kuwakwamua raia kutoka lindi la umaskini. Ukosefu adimu za ajira huchangia pia katika tatizo hili.

Jamii ya ulimwengu inapaswa kuelewa kuwa umaskini unaoathiri nchi Fulani una athari pan asana. Uvunigu unaotokana na umaskini unaweza kuweza kuwa mboji ambako matendo ya kihalifu ili kujinasua kutoka dhiki ile. Hii inaweza kuwa mbegu ya kuatika maovu kama ugaidi na uhalifu wa kila aina.

Mataifa ya magharibi yanapaswa kuyaburai madeni mataifa yanayoendelea kama njia mojawapo ya kupambana na umaskini. Asilimia kubwa ya pato la kitaifa katika mataifa mengi hutumika kuyalipa madeni hayo. Katika hali hii inakuwa muhali kwa mataifa hayo kujikwamua kutokana na pingu za umaskini. Njia nyingine ni kustahabu kutoa ruzuku za kimaendeleo badala ya mikopo kwa nchi zinazoendelea.

Kwa upande wake, mataifa yanayoendelea yanapaswa kuibuka na mikakati bora ya kupambana na umaskini. Ni muhimu pawepo na sera zinazotambua ukweli kuwa asilimia kubwa ya raia wa mataifa hayo ni maskini. Pana dharural ya kuzalisha nafasi za ajira, kupanua viwanda hususan vinavyohusiana na zaraa ambayo ni tegemeo kuu la mataifa mengi, kuendeleza elimu na kuimarisha miundo msingi. Ipo haja pia ya mataifa haya kuhakikisha kuwa mfumo wa soko huru unaotawala ulimwengu sasa huishii kuwa chanzo cha kufa kwa viwanda asilia na kuendeleza masikini zaidi. Kwa ufupi, maamuzi yote ya sera za kiuchumi lazima yazingatie uhalishi wa maisha ya raia wa mataifa hayo.

a) Kwa nini umaskini umetamalaki katika mataifa yanayoendelea? (alama 4)

b) Madeni yana athari gani kwa mataifa yanayoendelea? (alama 2)

c) Ni mapendekezo yapi ambayo mwandishi anatoa kwa mataifa machanga kuhusu utatuzi wa tatizo la umaskini?

d) Mfumo wa soko huru una mathara gani kwa mataifa machanga? (alama 2)

e) Ukirejea kifungu, eleza maana ya:

i) Kulitadarukia

ii) Kuatika

iii) Kuyaburai madeni

2. MUHTASARI

Ajira ya watoto ni tatizo sugu linalokumba ulimwengu wa sasa , hasa katika nchi zinazozoendelea. Jambo la kusikitisha ni kwamba hivi ndivyo ilivyo katika nchi nyingi za ulimwengu huu. Kuna idadi kubwa ya watoto wanaoajiriwa katika nyanja mbalimbali za jamii. Zipo sababu nyingi zinazowasukuma watoto kutafuta ajira barani Afrika kwa mfano, familia nyingi huishi maisha ya ufukara hivi kwamba hushindwa kuyatimiza mahitaji muhimu hususan kwa watoto. Kapanda kwa gharama ya maisha kunazidisha viwango vya umaskini. Ukosefu wa lishe pia huwafanya watotto kutoroka nyumbani kutfuta ajira. Janga la UKIMWI limesababisha kuwepo kwa idadi kubwa ya mayatima wanaoshia kutafuta ajira ili kuyakimu maisha. UKIMWI umezifanya nyingi pia kuwaondoa watoto shule ili waweze kuajriwa kwa lengo la kuanzisha pato la familia hizo. Watoto wengine hutoroka makwao kwa sababu ya maonevu. Maonevu haya ni kama vile kupigwa, kutukanawa kila wakati, kunyanyaswa kijinsia na kadhalika. Huko nje hutaabishwa kimwili na kiakili. Hufanyishwa kazi za sulubu zenye malipo duni au wasilipwe kabisa. Hili huwasononeshe na kuathiri afya yao.

Uundaji wa Umoja wa Afrika hivi majuzi ni hatua muhimu ya kushughulikia matatizo ya Afrika kama vile ajura ya watoto, kuzorota kwa miundo msingi, magonjwa, njaa, umaskini, ufisadi na ukabila. Katika kushughulikia haki za watoto, nchi za Afrika hazina budi kuzingatia masharti yalivyowekwa na Umuja wa Mataifa kuhusu haki za watoto. Nchi nyingi za Afrika ziliidhinisha mkataba wa marsharti hayo ikiwemo inchi ya Kenya. Nchi hizi basi lazima zishughulikie haki za watoto kupitia sheria za nchi. Watoto ni rasilimali muhimu na ndio tumaini la kuwepo kwa kizazi cha binadamu.

a) Eleza mambo yote muhimu anaazungumzia mwandishi katika aya ya kwanza

(maneno 45-50) (alama 7, 1 ya utiririko)

b) Bila kubadilisha maana aliyokusudia mwandishi, fupisha aya mbili za mwisho (maneno 50 -55) (alama 8, 1 ya utiririko)

3 MATUMIZI YA LUGHA

a) Tunga sentensi inayodhihirisha matumizi ya ngeli ya I – I (alama 1)

b) Changanua sentensi ifuatayo ukitumia mchoro wa matawi:

Mkulima mzembe amepata hasara (alama 4)

c) Onyesha viambishi awali na tamati katika kitenzi: Alimchezea (alama 3)

d) Taja sauti mbili zinazotamkiwa midomoni (alama 2)

e) Kanusha sentensi ifuatayo:

Ningalikuwa na pesa ningalinunua nyumba (alama 2)

f) Kitenzi fumbata kiko katika hali (kauli) ya (alama 1)

g) Tunga sentensi ukitumia kielezi cha

i) Wakati (alama 1)

ii) Mahali (alama 1)

h) Andika sentenzi zifuatazo kulingana na maagizo uliyopewa (alama 1)

i) Mhunzi mrefu alishinda tuzo (Anza kw: tuzo… (alama 1)

ii) Mwanafunzi huyu anasoma Kifaransa. (Anza kwa kiashiria kisisitizi)

i) Sentensi hizi ni za aina gani?

i) Lonare anatembea kwa kasi. (alama 1)

ii) Halima anaandika hali Ekomwa anasoma (alama 1)

j) Tunga sentensi moja ukitumia neon “seuze” (alama 1)

k) Bainisha Kirai Nomino na Kirai Tenzi katika sentensi:

Jirani mwema alinipa chakula (alama 2)

i) Unda nomino kutokana na vitenzi:

i) Chelewa (alama 1)

ii) Andika (alama 1)

m) Onyesha hali katika sentensi zifuatazo:

a. **Henda mvua ikanyesha leo.** **(alama 1)**

b. **Miti hukatwa kila siku duniani.** (alama 1)

n) Unganisha sentensi zifuatazo ukitumia neon **“japo”**

i) Selina alijitahidi sana .

i) **Selina hakushinda mbio hizo** (alama 1)

o) Andika kinyume cha:

Mwise alikunja nguo alizokuwa ameanika (alama 2)

p) Sahihisha sentensi:

Mtoto ambaye niliyemsomesha ameasi jamii (alama 1)

q) andika katika msemo wa taarifa. “Sitathubutu kumpa pesa zangu” Mkolwe alisema. (alama 2)

r) Tunga sentensi kuongyesha tofautu kati ya vitate vifuatavyo (alama 2)

Suku na zuka

s) Eleza matumizi ya ritifaa katika: ‘N” shamchukua (alama 2)

t) Andika udogo na ukubwa wa neno ‘kiti’ (alama 2)

u) Eleza matumizi ya “na” katika sentensi: (alama 2)

Sofia na Raeli wanaandaliwa chai na mpishi

4 ISIMU JAMII

Soma kifungu kifuatacho ujibu maswali yanayofuata.

Kwa mujibu wa sheria kifungu nambari 3 sehemu ya A ya sheri za nchi, umepatikana na hatia ya kutatiza utulivu wa raia wapenda amani kwa kuwatusi na kutisha kuwapiga.

Kiongozi wa mashtaka amethibitisha haya wa kuwaleta mashahidi ambao wametoa ushahidi usiotetereka kuhusu vitendo vyako katika tukio hilo. Korti hii imeonelea una hatia na imeamuru ufungwe jela kwa muda wa miaka miwili bila faini ili liwe funzo kwako na kwa wenzako wenye tabia kama zako. Una majuma mawili kukata rufani.

a) Lugha iliyo katika kifungu hiki hutumika katika muktadha upi? (alama 1)
b) Toa ushaidi wa jibu lako (alama 3)
c) Zaidi ya sifa zilizo katika kifungu hiki, eleza sifa zingine sita za matumizi ya ligha katika muktadha huu. (alama 6)

KCSE 2007

1. UFAHAMU

Soma kifungu kifuatacho kasha ujibu maswali

Takwimu ambazo zimetolewa na shirika la kazi la kimataifa (ILO) zinaonyasha kuwa ulanguzi wa watoto umetangaa hususasan katika mataifa yanayoendelea. Ipo tumbi ya sababu za kuelezea kwanini biashara hii imeshamiri.

Athari mojawapo ya utandawazi ni kuunda mtandao mpana ulimwenguni. Mtandao huo unaweza kutumiwa kwa njia chanya au njia hasi. Njia chanya ni zile zinazoukiliwa kuwafaidi wanajamii kwa kuendeleza ubinadamu na kuboresha hali ya maisha kiuchumi.

Kisiasa na kitamaduni. Maarifa yanayozambazwa huweza kuwa chachu ya kuumua ari ya

maendeleo. Elimu na mafanikio katika mataifa mengi ulimwenguni. Njia hasi ni zile ambazo maarubu yake ni kuwanufaisha wachache huku zikiwahasiri wengi.

Kuwepo kwa mtandao kunawapa wenye nia tule kama usafirishaji na ulanguzi wa watoto fursa ya kuzitosheleza hawaa zao. Wanaoshiriki katika biashara hii huongozwa na pashau ya utajiri. Hawachelei kulangua watoto wanaochimbukia mataifa ya kimaskini huko ughaibuni wanakozongomezwa kwenye madanguro kufanyishwa kazi za sulubu na za kitapasi na kuishi maisha duni.

Asilimia kubwa ya watoto hurubuniwa kwa ahadi ghushi za kujiendeleza kimasomo.

Wengine huuzwa kutokana na msaada wa jamaa zao wanaotovukwa na utu na kuwa mawakala katika amali hii ya kusikitisha. Biashara hii huweza kusahilishwa kwa kuwepo kwa mfamo fisadi wa kisheria msambaratiko wa muundo wa jamaa na ubinafsi wa kijamii .Ipo haja kubwa ya ushirikiano wa mataifa

Alkulihali kuikomesha biashara hii haramu. Jamii ya ulimwengu isipofanya hivi itakuwa imekitia kizazi kizima na kuitumbukiza kesho yake kwenye matatizo kathiri

(a) Ni jinsi gain utandawazi umechangia katika biashara ya ulanguzi wa watoto?

(b) Mwandishi wa kifungu anapendekeza hatua zipi kusuluhisha tatizo la ulanguzi wa watoto?

(c) Eleza jinsi weatoto wanaolanguliwa wanavyoishi huko ughaibuni (alama3)

(d) Kulingana na muktahda kifungu chachu ya kuumua ari ya maendeleo”kina maana gain? (alama 2)

(e) Jamii isiyosuluhisha tatizo la ulanguzi wa watoto itakuwa na hatima gain? Alama3)

(f) Eleza maana ya

(i) maarubu…….

(ii) Pashau……..(alama2)

2. MUHTASARI

Ubinafsi wa mashirika ya umma ni nguzo kuu katika ulimwengu wa leo. Kimsingi, ubinafsishaji ni hatua na harakati zinazochukuliwa kupunguza kushiriki kwa seerikali katika uendeshaji wa mashirika na kuhimiza kupanuka kwa sekta ya kibinafsi.

Serikali huweza kuhimiza, kutokana na uuzaji, uhhawilishaji wa mali kutoka umiliki wa umma hadi kwenye umilikaji wa sekta ya kibinafsi. Aidah, serikali inaweza kuuza hisa zake kwenye mashirika ya umma. Njia nyingine ni kuchochea ugavi wa zabuni kupitia kwa mikataba ambayo inashindaniwa na mashirika au kampuni tofauti. Lengo kuu la ubinfsishaji ni kuigatua nafasi ya serikali katika utendakazi na uendeshaji wa mashirika.

Uuzaji wa mashirika ya kiserikali au hisa huwa chanzo xha mapato yanayoweza kutumiwa

kuendesha miradi mingine. Hii ni njia ya kupunguza harija ya serikali inayotokana na uendeshaji wa mashirika yasiyoleta faida. Ubinafsishaji huzuia uwezekano wa kuingiliwa kwa mashirika na wanasiasa, huimarisha utamaduni mpya wa muundo wa mashirika na huvunja uhodhi wa kiserikali. Ubinafsishaji huwezsa katika mbegu za ujasiriamali wa raia, kutumani kuanzisha amali tofauti.

Ubinafsishaji huweza kuyaruhusu mashirika ya kimataifa kutwaa mashirika muhimu nchini, kufutwa kazi kwa wafanyi kazi na kuongezeka kwa umaskini. Ubinafsishaji wa seka zinzohusiana na elimu na afy huweza kuathiri vibaya wenye mapato ya chini na ubinafsishaji jaumaanishi ufanisi wa utendakazi wa makampuni na mashirika. Aidha, ikiwa haupo utaratibu mzuri wa kutathmini au kupima thamani za hisa pana uwezekano wa hisa zinzouzwa kupwea thamani ya juu au a chini.

(a) Bila kupoteza maana iliyokusudiwa na mwandishi wa kufungu, fanya muhtasari wa aya ya kwanza nay a pili. (maneno 35 – 40) (alama 6 ya utiririko)

(e) Dondoa hoja muhimu zinzojitoleza kaatika aya ya tatu nay a nne

(maneno 45 – 50) alama 9, 1 ya utiririko)

3. MATUMIZI YA LUGHA

a) Tunga sentensi moja ukitumia nomino dhabania (alama 2)

b) Eleza maana mbili za sentensi ifuatayo:

Hawa ni watoto wa marehemu Bwan Nzovu na Bi Makambo. (alama 2)

c) Unda nomino moja kutokana na kitenzi “ghadilika” (alama 1)

d) Andika kwa wingi: nyundo hii imevunjika mpini wake. (alama 1)

e) Ainisha sentensi ifuatayo uikitumia jedwali.

Mvulana mrefu anavuka barabara (alama 3)

f) Tunga sentensi moja kuonyesha tofuati kati ya vitate vifuatavyo (alama 2)

(i) Karama ……..

(ii) Gharama ……

g) Tambua na ueleleze aina za vivumishi katika sentensi zifuatazo:

(i) Mtoto mwenyewe alienda shambani (alama 1)

(ii) Kazi yetu haihitajiki shuleni (alama 1)

h) Koloni/nukta mbili (:) hutumiwa katika kuorodhesha. Onyesha matumizi mengine matatu ya koloni (:) (alama 3)

i) Tunga sentensi itakayoonyesha matumizi kihushishi cha a-unganifu. (alama 2)

j) Bainisha kishazi huru na kishazi tengemezi katika ssentensi ifuatayo 'mkulima aliyepanda wakati ufaao amepata mavuno mazuri.' (alama 2)

k) Ainihsa viambishi katika neon: kkujidhiki. (alama 2)

l) Tambua na ueleze aina za vitenzi katika sentensi ifuatayo

'Kalamu uliyokuwa nayo mwalimu ni ya mwanafunzi.' (alama 2)

m) Andika viwakilishi ngeli vya nomino zifuatazo:

(i) Chakula ……..(alama 1)

(ii) Kwetu……..

(alama 1)

n) Badilisha sentensi ifuatayo ili iwe katika hali ya kuamuru.

Baba ingia ndani (alama 2)

o) Eleza mana ya sentensi

'Ningalikuwa na pesa ningalinunua nyumba na ningalistarehe'. (alama 2)

p) Fafanua aina za hali zinazotumika katika sentensi hizi.

(i) Mwimbaji aliimba, akacheza na akachangamsha sana (alama 1)

(ii) Shangazi huja kila mara

q) Tunga sentensi MOJA itakayoonyesha mana mbili tofauti za neno pembe (alama 2)

r) Andika katika msemo wa taarifa "Nitakuarifu nikimwona". Elma alisema(alama 3)

s) Nyambua kitenzi "ota" kama kinavyotokea katika kirai "ota ndoto" ili tofauti tatu zijitokeze. (alama 3)

4. ISIMU JAMII

Huku ukitoa mifano mwafaka fafanua kaida tano katika jamii ambazo matumizi ya lugha hutegemea.

KCSE 2008

UFAHAMU

Soma makala yafuatayo kisha ujibu maswali

Kuna aina kuu za hisia zinazotawala na kuongoza maisha ya mwanadamu :kuona ,kusikia, kugusa,kuonja na kunusa .Ni vigumu kusema ni hisia gain muhimu kuzidi nyingine ingawa ni dhabuu athari kubwa humuangukia mahuluku asiyeweza kuona. Inasemekana kuwa mishipi ya

fahamu inayounga ubongo na macho ni mikubwa zaidi kuliko mishipi ya fahamu inayounga ubongo na viwambo vya masikio .Na katika maisha na nyendo za kila siku kuona hupewa nzito mkubwa **mingairi ya kusikia** .Pengine basi sio ajabu kama itakavyobainika punde baadaye kuwa kazi nyingi za fasihi andishi zimeelemea mno katika hisia hii kana kwamba zile nyingine kuu hazipo kabisa.Hakika hili ni kosa ,maana kusikia ,kugusa kuonja na kunusa nako ndiko humkamilisha mwanadamu aweze kuyataidi maisha yake.Na hata mbele ya sheria ,ushahidi huweza kutolewa mintaarafu ya kusikia. Kugusa, kuonja na kunusa ulimradhi shahidi awe amesikia kugusa kuonja au kunusa mwenyewe. Ushahidi wa kuambiwa haukubaliwi

Kwa hivyo basi kazi ya sanaa ambayo itazituma fikira za msomaji zihisi kuona, kusikia, kuonja, kugusa, na kunusa matendo na mazingira yanoyosimuliwa humbeleka msomaji huyo katika mipaka au nyanja za juu za ufahamu na furaha

Kila hisia ina umuhimu wake kutokana na mazingira ya tukio linalohusika au kusimulia maana kazi zote za sanaa hutokana na matendo na maisha ya watu ambao matukio, visa na mazingira yao hutumia hisia zao zote tano kwa pamoja au kwa nyakati mbalimbali ili basi msomaji aweze kupatamandhari kamili, na hata yeye mwenyewe ashiriki katika matukio yenyewe kwa msomaji aweze kupata mandhari kamili na hata yeye mwenyewe ashiriki katika matukio yenyewe kwa kuchukia, kuonea huruma n. k muhimu, kabla ya yote apate hisia zote hizo tano kazi ya sanaa inayojihusisha na hisia moja tu au mbili huwa **mufsili kisanii** kwa vile inashindwa kuwasilisha mandhari za hali halisi kwa msomaji. Je, mara ngapi nyoyo zetu husononeka au kuripukwa kwa mara kwa sababu ya sauti ndogo tu ya ndege aliye pekee nyikani au nyimbo ya zamani? Sauti ya ndege huweza kuleta majonzi ya miaka mingi mno ya utotoni wakati ambapo mtu alifiwa na mzazi, ndugu,jamaa au sahibu wake kadhalika nyimbo ya kale huweza kuchimbua ashiki ya zamani baina ya wapenzi au kutonesha **jeraha la masahibu** na madhila yaliyopita. Na wala sio nyimbo na sauti ya ndege tu pengine hata harufu ya maua huwa na nguvu za kumbukumbu kubwa mno.

Licha ya yote hayo matumizi ya hisia nyingi yanasaidia kujenga mandhari kanuli ya tukio katika akili ya msomaji mathalan badala ya kuelezwa tu kuwa paliandaliwa chakula kizuri msomaji anaelezwa vitu ambavyovimeandaliwa pamoja na harufu yake badala ya kuambiwa mtu Fulani alikuwa na wajihi wa kutisha huelezwa na kuelewa vyema zaidi kwa kuainisha jinsi pua, macho,rangi nywele, mdomoni na meno ya mtu huyo yalivyo. Na hivyohivyo kwa mifano mingine kadha wa kadha kama vile hasira na ucheshi kutokana na maeleza ya kutosha ya hisia msomaji huweza **kumuashiki janabi**

Au akadondokwa na ute kutamani chakula ambacho hakipo mbele yake.

Na sio hivyo tu Hisia zinzotumiwa huweza kumfanya msomaji atafakari zaidi ataweza kufikia uamuzi kuhusu picha zinazochorwa kutokana na hisia mbalimbali na wala sio kauli za mkatomkato za mwandishi kama ilvyokusiwa hapo juu kauli za kamkatomkato sio tu hudumaza sanaa hali pia hudhalilisha hata akili ya msomaji kwani **umbuji** wa mwandishi ni pamoja na kufanya matendo na mazingira anayoyasimulia yawasilishe na kuwakilisha fikira za wahusika wake na ata zake mwenyewe

Hivyo ni dhahiri kuwa hisia humsaidia msomaji kuzama katika matendo na kuelewa fikra za mwandishi mwenyewe, asili na makazi yake kuwadadisi na kuwaelewa wahusika wenyewe n k

(a) Taja na ueleze uwanja ambao hutilia mkazo hisia zote (alama 3)

(b) kwa mujibu wa kifungu hiki, ni nini matokeo ya kusisitiza hisia ya kuona katika fasihi andishi? (alama2)

(c) (i) Mwandishi ana maoni gain kuhusu kazi nzuri ya sanaa (alama 2)

(d) Eleza maana ya maneno haya kama yalivyotumiwa katika kifungu ulichosoma

(i) mufsili kisanii……..

(ii) jeraha la masaibu……

(iii) kumuashiki janabi……. (alama 4)

2. UFUPISHO

Uchumi wa soko huria ni hali ya kiuchumi ambapo itokeapo amli shughuli na harakati zote za kiuchumi ghairi ya zile ambazo ni za lazima kwa serikali au dola kama ulinzi. Sheria na mpangilio mzima wa jamii huwa huria kwa watu binafsi. Msingi wa soko huria, sifa kuu ya utandawazi ni kuibua na kudumisha mazingira na hali zinazochoche na kumruhusu mtu yeyote kuongozwa na hawaa au matamanio ya kibiashara anoyoyaona sawa pasi na hofu ya kuingiliwa na udhibiti wa serikali.

Mazingira hayo yanawapa watu satua ya kufanya maamuzi kuhusu hatima yao ya kiuchumi uamuzi kuhusu suala la ajira yao, matumizi ya mtaji- kipato na harija zake, na uwezekaji mzima. Suala mojawapo linaloibuka kuhusiana na mfumo wa soko huria ni kuweka mipaka bainifu na wazi baina ya amali na shughulu zinazohusishwa na serikali na zile ambazo huachwa huria na watu kwa mfano inaaminiwa kuwa haki ya kuishi na kulindwa dhidi ya shambulizi, liwe la kichambazi au la kigaidi, ni ya kimzingi ambayo haiwezi kuhuzishwa na uwezo wa kiuchumi wa watu binafsi. Aidha huduma za kimsingi

Za afya nazo zinaingia katika kumbo hili .Ikiwa huduma hizi zitaachwa huria pana uwezekano mkubwa kuwa zitaishia kuwa istihaki ya wenye mtaji na kipto cha juu tu.

Licha ya kuwepo kwa sheria au kanuni huria kutoka nyanja maalum, hutokea hali ambapo udhibiti wa kiserikali ni lazima. Hili hutokea pale ambapo ipo haja ya kuyalinda mazingira hasa kutokana na huchafuzi wa viwanda au tasnia. Aidha udhibiti huo ni lazima pale ambapo haki za watu wengine zinahusika : yaani ikiwa uhuru wa hata mtu mmoja unaadhirika kutokana na sera hizo pana haja yakuingilia ili kusawazisha hali yenywe

(a) Andika kwa muhtasari maana ya uchumi wa soko huria kungana na tarifa hii (maneno 25-30) (alama 5 ya mtiririko)

(b) Eleza mawazo makuu yanayojitokeza katika aya ya pili nay a tatu (maneno70,75) (alama 10 ya mtiririko)

3. MATUMIZI YA LUGHA

(A) Tambua **mzizi** katika neno

" Msahaulifu"…… (alama 1)

(b) Tunga sentensi ukitumia **kivumishi cha nomino** (alama 1)

(c)Andika kinyume cha

Wasichana watatu wanaingia darasani kwa haraka (alama2)

(d) (i)Fafanua maana ya "**mofimo huru"** (alama 1)

(ii) Toa mfano mmoja wa **mofimu huru** (alama 1)

(e) Tambua kiambishi awali na tamati katika neno alaye (alama2)

(f) Tumia **kirejeshi – amba** – kuunganisha sententsi zifutazo

(i) Mwanafunzi yule ni mrefu

(ii) Mwanafinzi yule amepita mtihani (alama2)

(g) Sahihisha sentensi hii

Waya yangu imepotea……(alama1)

(h) Taja **aina ya yambwa** iliyopigwa mstari katika sentensi ifuatayo

Mpishi amempikia mgeni wali vizuri (alama1)

(i) NenoChuo" lina maana ya "shule inayotoa mafunzo maalum ya kazi fulani

Tunga sentesi mbili kubainisha matumizi mengine mawili ya neno hili(2)

(j) Ibadilishe chagizo ya mahali kwa ile ya wakati katika sentesi ifuatayo Mchezeji aliucheza mpira mjini Malindi (alama1)

(k) Eleza maana mbili za sentensi

Yohana alimpikia Husha mpira (alama2)

(l) Kanusha

Sisi tumemaliza kujenga nyumba ambayo ingalikuwa yake angalifurahia (alama1)

(m) Unda nomino kutokana na

(i) zingua …… (alama1)

(ii) Tosa……(alama1)

(n) Ichore vielelezo matawi sentensi

Paka mdogo amepanda mchungwni (alama4)

(o) Tumia kihuzishi badalia kutunga ubya sentensi hii

Mgeni yuko katika nyumba (alama1)

(p) Unda kitenzi kutokana na neno sahili" (alama 1)

(q) Eleza tofauti kati ya sauti (z) na (d) (alama2)

(r) Tambua **aina ya kitenzi** kichopigiwa mstari katika sentensi

Mzee uenda anacheza kamari (alama1)

(s) Badilisha kiwakilishi kimilikishi kwa **kiwakilishi kionyeshi** katika sentensi

Chake kilipatikana chini (alama 1)

(t) Tumia mfano mmoja mmoja kutofautisha baina ya sentensi **sahili na ambatano(alama4)**

(u) Tunga sentensi itakayodhihiririsha matumizi ya **kielezi cha nomino alama1**

(v) Andika kwa wingi

Mvua imebomoa nyumba ya jirani (alama 1)

(w) Akifisha kifungu kifuatacho

Huenda serikali iwazie kuidhibiti bei ya petroli hatuwezi kuyaruhusu makampuni ya petroli kumnyanyasa umma alisema waziri wa kawi bei ya petroli imeongezwa mara nne katika kipindi cha mwezi mmoja (alama 4)

4. ISIMU JAMII

Eleza huko ukitoa mifano sifa tano za kimzingi zinazotambulisha sajili ya mazungumzo

(alama 10)

KCSE 2009

1. UFAHAMU

Soma makala yafuatayo kisha ujibu maswali.

Wanasaikolojia wanabainisha kati ya sehemu mbili kuu katika akili ya binadamu: Ung'amuzi na ung'amuzibwete. Ung'amuzi ni sehemu ya ubongo ambayo kimsingi hupanua na kudadavua yanayotendeka hususan mchana. Ung'amuzibwete ni kibinimethali chake; hufanya kazi wakati binadamu anapolemazwa na usingizi. Baadhi ya mambo anayoshuhudia binadamu mchana yanaingia kwenye ung'amuzibwete wake na kutokeza katika ndoto zake usiku.

Kwa mujibu wa mawazo ya Sigmund freud, mwanasaikolojia wa jadi anayechukuliwa nawengi kama mwasisi wa taaluma ya saikolojia, mambo yanayopatikana katika unga'amuzibwete mambo yana sifa hasi. Freud alidahili kuwa binadamu huyaficha na kuyabania kwenye ung'amuzibwete mambo ambayo hawezi juyasema kadamnasi. Alieleza kuwa matamanio yasiyokubalika, makatazo ya jamii, fikra na kauli zilizoharamishwa na miko ya kijamii hubanwa katika ung'amuzibwete. Shehena hiyo ndiyo inayochipuza kwa njia ya ishara za ndoto, mitelezo ya kauli, yaani maneno au kauli zinazotukoka bila wenye kukusudia, ishara na lugha ya kitamathali katika uandishi wa kibunifu na kadhalika.

Ung'amuzibwete un uwezo mkubwa wa kuathiri matendo ya binadamu. Huu ndio msingi unaowafanya wanasaikolojia wengi, akiwepo freud, kusema kuwa tajiriba ya motto inaweza kufichwa kwenye sehemu hiyo na hatimaye kuishia kutokeza katika utu uzima wake. Kwa kuwa tunapoingiliana na binadamu wenzetu kila siku tunayang'amuzibwete unapotawala binadamu

wenzetu watashindwa kutuelewa. Hii ndiyo hali anayokuwa nayo

mwendawazimu. Ung'amuzibwete wake hutawala. Sisi tunaotawaliwa na ung'amuzi tunashindwa kumwelewa; naye bila shaka anashindwa kutuelewa.

Carl Gustav Jung, aliyewahi kuwa mwanafunzi wa Freud, aliupinga mwelekeo wa Freud wa kuungalia ung'amuzibwete kama jaa la mawazo mabaya, matamanio, nia, fikira tuli na dhana ambazo ni hasi. Jung alizuka na dhana mbili muhimu: Ung'amuzibwete wa kibinafsi na un'gabuzibwete jumuishi. Alisema mambo, fikra na uzoefu wowote mbaya unaomuhusu mtu binafsi . Dhana ya ung'a muzibwete jumuishi aliitumia kuelezea sehemu ya akili ya binadamu ambayo inamfanya ayatende matendo Fulani kama binadamu wenzake licha ya tofauti zao kiwakati na kijiografia. Kwa mfano, binadamu wengi wana sherehe za kuzaliwa motto, kuoza, ibada au mviga unaohusiana na kifo licha ya tofauti zao. Jung alisema kuwa kinachochochea hali hii ni urithi Fulani wa kila mwanadamu. Urithi huo unapatikana katika ung'amuzibwete jumuishi.

Upo mwafikiano kati ya wataalamu hawa wawili kuwa ung'auzibwete una uwezo wa kuathiri ung'amuzi matendo ya binadamu ya king'amuzi. Wanasaikolojia wanashikilia kuwa binadamu hawezi kukamilika bila kuzihusisha sehemu zote mbile kwa sababu zinaathiriana.

Maswali

a) Kwa nini ung'amuzi bwete unaelezwa kama kinyme cha ung'amuzi?(alama 2)

b) Eleza mtazamo wa Freud kuhusu ung'amuzibwete. (alama 3)

c) Kwa mujibu wa Freud yaliyomo kwenye ung'amuzibwete hudhihirikavipi?(alama 4)

d) d) Eleza tofauti ya mawazo kati ya Sigmund Freud na Carl Gustav Jung.(alama 4)

e) e) taja hoja inayowafungamanisha Jung na Freud. (alama 2)

2. MUHTASARI

Utaifa ni mshikamano wa hisia zinazowafungamanisha watu wanaoishi katika taifa moja. Taif huundwa na watu wanaoishi katika nchi moja na ambao wanajitambua kisiasa kama watu wenye mwelekeo, mwono na hatima sawa. Utaifa umejengwa kwenye hisia za mapenzi kwenye hisisia za mapenzi kwa nchi na utambuzi wa kwamba rangi, cheo, hadhi, eneo, kabila au tofauti nyinginezo baina ya watu wanaoishi katika nchi moja si sbabu ya kuwatenganisha.

Nchi moja huweza kuwa na watu wa makabila tofauti, wenye matabaka ya kila nui na mawazo ainat. Watu hao wanapotambua kuwa kuna sherisi nyinyine inayowaunganisha kama fahari ya kuwa watu waochi hiyo, falsafa na imani sawa ambayo ishara yake kuu ni winbo wa taifa na kuwa tofauti kati yao muhimu huwa wamefikia kuunda taifa.

Mhili mkuu wa utaifa ni uzalendo. Uzaleno ni mapenzi makubwa aliyo nayo mtu kwa nchi yake. Malezi haya ndiyo yanyoongoza matendo yake, matamanio yake, mawazo yake, itikadi yake mwonoulimwengu wake na muhimu zaidi mkabala wake kuihusu nchi yake na hatima ya nchi yenywe. Uzalendo ni nguzo muhimu sana ya taifa. Mzalendo hawezi kuyatenda mambo yanayoweza kuletea mkama nchi yake.

Matendo ya mzalendo huangazwa na mwenge wa mema anayoitakia nchi au taifa lake. Hawezi kushiriki kwenye harakati na amali ambazo zinahujumu au kufumua mshikamano wa taifa zima au kutawaliwa na kitiba cha kutaka kujinufaisha yeye mwenyewe au jamii yake finyu. Matendo ya mzalendo wa kitaifa yanaongozwa na

mwelekeo wa kuiboresha nchi yake. Swali linalomwongoza mtu huyo ni: nimeifanyia nini nchi yangu au taifa lahgu? Alhasili mtu anayeipenda nchi yake hawezi kuongozwa na umero wa kibinafsi tu wa kujilimbikia mali, ujiri au pesa. Yuko radhi kuhasirika kama mtu binafsi ili taifa au nchi yake inufaike.

Utaifa ni mche aali ambao unapaliliwa kwa uzalendo, kuepuka hawaa za nafsi, kusinywa na taasubi za kikabila na kuach tama ya kujinufaiha. Hali hiyo inapofikiwa, hatima ya wanajamii wa taifa linahusika huwa nzuri na mustakabali wao na wa vizazi vyao huwa wa matumaini makubwa.

a) Dondoa sifa kuu za utaifa. (maneno 40- 50) (alama 6, 1 yamtiririko)

b) kwa kutumia maneno kati ya 60-70, onyesho misingi ya kumtathmini mzalendo.

(alama 9, 1 ya mitiriko)

3. MATUMIZI YA LUGHA

a) andika sentensi mbili zifuatazo kama sentensi moja kwa kutumia kiwakilishi kirejeshi.

i. duka la Bahati lina bidhaa nyingi

ii. Juma anafanya kazi katika duka la Bahati. (alama 2)

b) i) Eleza matumizi mawili ya kiambishi –ji- (alama 2)

ii) tunga sentensi moja kuonyesha moja ya matumizi hayo.(alama 2)

c) Tumia visawe vya maneno yaliyopigwa mstari kuandika tena sentensi ifuatayo:

Ukuta umemweumiza mvulana alipokuwa akiuparaga (alama 3)

d) chora vielelezo matawi vya sentensi ifuatayo:

Bakari, Roda na Hirsi wamefurahi kupita mtihani. (alama 4)

e) Tambua sauti ambazo si za ufizi katika sauti hizi.

M, t, n, z, gh. (alama 1)

f) Tunga sentensi sahihi ukitumia –fa- katika hali ya mazoa. (alama 2)

g) Onyesha kwa kupiga mstari iliko shadda katika maneno mawili yafuatayo:

i) Malaika

ii) Nge (alama 2)

h) Eleza maana mbili za sentensi:

Kiharusi chake kimewaitia hofu. (alama 2)

i) tunga sentensi ukitumia kielezi cha jinsi cha nomino ifuatayo:

Uganda (alama 2)

j) Bainisha sentensi sahili zilizo katika sentensi mseto ifuatayo:

Hamali ambaye ameugua alisema kuwa angekwenda hospitali jana (alama 3)

k) Andika ukubwa wa sentensi:

Ndovu wa Kiafrika ameharibu kichaka (alama 2)

l) Iandike tena sentensi ifuatayo bila kutumia vitenzi visaidizi

Wachezaji huenda wakawa wanaweza kushinda mchezo wa leo.(alama 2)

m) andika kwa msemo halisi:

Baba alipotuuliza kama tungependa kwenda Mombasa wakati wa likizo tulimjibu kwamba tulitaka kwenda Kisumu kwa kuwa tulikuwa hatujaliona Ziwa Victoria. (alama 3)

n) Huku ukitoa mifano mwafaka onyesha matumizi mawili ya kinyota(*) katika sarufi ya Kiswahili. (alama 3)

o) Kanusha sentensi ifuatayo:

hapo napo ndipo nitakapo. (alama 1)

p) andika kinyume cha:

furaha amehamia mjini. (a lama 1)

q) andika maneno yafuatayo katika kauli zilizoonyeshwa katika mabano

Neon Kauli Jibu

i) Imba (tendesha)……

ii) choka (tendea) ……

4. ISIMUJAMII

Eleza majukumu matano matano matano ya Kiswahili kama lugha ya Kitaifa na

Kimataifa. (alama 10)

KCSE 2010

1 UFAHAMU (alama 15)

Soma kifungu kifnatacho kisha ujibu maswali

Suala la mahusiano ya wanadamu katika jatnii, uainishaji wake na udhihirikaji wake limewashughulisha wataalamu wa elimu jamii kwa dahari ya miaka. Suala hili huwatafakarisha wataalamu hao kutokana na umuhimu wake katika maisha ya binadamu. Msingi mkuu wa uainishaji wa mahusiano hayo ni kukichuza kipindi cha mahusiano yenyewe. Yapo mahusiano

baina ya waja ambayo yanachukua muda mfupi, kwa mfano saa au dakika chache, na mengine ambayo huenda yakachukoa miaka ayami.

Mahusiano ya muda mrefu kabisa ni vale yanayojulikanakama mahusiano ya kudumu. Inamkinika kudai kuwa miundo ya kijamii, kisiasa na kiuchumi huweza kuyadhibiti mahusiano hayo kwa kiasi kikubwa. Watu wengi huitakidi kuwa uhusiano uliopo baina ya mtu na jamaa yake utachukua muda mrefu, na kwa hiyo ni uhusiano wa kudumu. Hali hii hutokana na uhalisi kuwa tunahusiana na jamaa zetu kwa kipindi kirefu labda tangu ukembe hadi utu uzima wetu. Uhusiano him hautarajiwi kuvunjwa na umbali wa masafa baina yetu; tunaendelea kuwasiliana kwa barua au, katika enzi hii ya utandawazi, kwa kutumia nyenzo za teknohama kama mtandao na simu za mkononi, na kudumisha uhusiano wetu wa kijamaa. Hata hivyo, inawezekana baadhi ya mahusiano ya kijamaa yasiwe ya kudumu. Mathalan, uhusiano uliopo baina ya mke na mume, na ambao unatarajiwa kuwa wa kudumu au wa kipindi kirefu, unawcza kuvunjwa kwa kutokea kwa talaka. Talaka hiyo inavunja ule uwezekano wa uhusiano wa kudumu unaofumbatwa na sitiari ya pingu za maisha.

Katika ngazi ya pili, mahusiano ya kipindi cha wastani, kuna mahusiano yanayohusisha marafiki zetu maishani, shuleni au kwenye taasisi zozote zile, majirani zetu, wenzetu katika mwahali mwa kazi, washiriki kwenye sehemu za ibada au za burudani na wenzetu kwenye vyama tofauti na makundi ya kujitolea. Inawezekana kudahili kuwa baadhi ya mahusiano haya, hususan baina ya marafiki na majirani huweza kuwa ya miongo na daiina. Hali hii huweza kutegemea muundo na mfumo wa jamii. Kwa mfano, kwa wanajamii wanaoishi kwenye janibu fulani mahsusi, na kwa miaka tawili bila ya kuhajiri, uhusiano wao na majirani huweza kuwa wa kudumu. Hali hii inasigana na hali iliyoko kwenye maisha ya mijini. Maisha ya mijini yana sifa ya kubadilikabadilika. Isitoshe, kutokana na mfumo wa maisha ya kibepari yameghoshi ubinafsi mwingi. Mawimbi ya mabadiliko na ubinafsi huweza kuumomonyoa ukuta wa uhusiano wa kudumu.

Mwelekeo wa maisha ya siku hizi ya uhamaji kutoka maeneo au viambo walikoishi watu unasababisha kupombojea kwa mahusiano ya kudumu baina yao na majirani zao. Uhusiano kati ya wenza katika mazingira ya kazi unahusiana kwa kiasi fulani na ule wa majirani. Vimbunga vya ufutw aji kazi, ubadilishaji wa kazi, hali zisizotegemewa na mifumo ya kimataifa pamoja na hata mifumo ya kisiasa huweza kuathiri mshikamano wa wanaohusika kazini.

Kiwango cha mwisho cha mahusiano ni uhusiano wa rripito au wa muda mfupi. Mahusiano ya aina hii hujiri katika muktadha ambapo pana huduma fulani. Huduma hizi zinaweza kuwa za dukani, kwenye sehemu za ibada, kwenye kituo cha mafuta, kwa kinyozi, kwa msusi na kadhalika. Kuna sababu kadha zinazotufanya kuyazungumzia mahusiano ya aina hii kama ya mpito. Kwanza, uwezekano wa mabadiliko ya anayeitoa huduma hiyo ni mkubwa. Si ajabu kuwa unaporudi kwa kinyozi au msusi unatambua aliyekushughulikia hayupo. Hata hivyo, kuna vighairi hususa pale ambapo mtoa huduma anayehusika ni yule yule mmoja.

Mahusiano ya mpito yanatawaliwa na 'uhusiano wa chembe chembe.' Uhusiano wa chembe chembe, bidhaa ya mfumo wa kibepari, unamaanisha kuwa kinachomshughulisha mtu ni chembe ndogo tu ya mwenzake. Chembe hiyo inaweza kuwa huduma, kwa mfano, gazeti analokuuzia mtu, viatu anavyokushonea, nguo anazokufulia, ususi anaokufanyia n.k. Mahusiano ya aina hii yametovukwa na hisia za utu na ni zao la mirumo ya kisasa ya kiuchumi na kijamii. Mtu anayehusiana na mwezake kwa misingi ya chembe ndogo tu, huenda asijali kama mwenzake amekosa chakula, amefutwa kazi, amefiliwa, ameibiwa na kadhalika.

Suala kuu tunalopaswa kujiuliza ni: je, tunahusiana vipi na jamaa zetu, taasisi zetu, maranki zetu na majirani zetu? Je, uhusiano wetu na raia wenzetu ni wa aina gani? Je, uhusiano wetu na nchi yetu ni wa mpito au ni wa kudumu?

(a) Taja kigezo muhimu cha kuzungumzia mahusiano. (alama 1)
(b) Eleza imani ya watu kuhusu uhusiano baina ya jamaa. (alama 1)
(c) Fafanua athari ya teknolojia kwenye mahusiano ya watu. (alama 2)
(d) Eleza sababu nne kuu za kuharibika kwa mahusiano katika maisha ya leo. (alama 4)
(e) Taja sifa kuu ya mahusiano ya muda mfupi. (alama 2)
(f) Je, kifungu, hiki kina ujumbe gani mkuu? (alama 2)
(g) Eleza maana ya maneno yafuatayo kama yalivyotumiwa katika kifungu.

(i) inasigana
(ii) yameghoshi
(iii) vighairi

2. MUHTASARI (alama 15)

Jamii ya leo inatawaliwa na kuendeshwa na kanuni ya maarifa. Inawezekana kusema kuwa uchumi wa jamii za leo na zijazo utategemea maarifa zaidi kuliko utakavyotegemea wenzo wowote mwingine. Utambuzi wa uwezo mkubwa wa maarifa katika maisha ya binadamu ndio msingi wa watu kusema 'maarifa ni nguvu.'

Maarifahuelezwakwatamathali hii kutokananauwezo wa: kuyadhibiti, kuyaendesha, kuyatawala na kuyaongoza maisha ya binadamu popote pale walipo. Mtu ambaye ameyakosa maarifa fulani huwa ameikosa nguvu hiyo muhimu na maisha yake huathirika pakubwa. Kwa msingi huu, maarifa yanaweza kuangaliwa kama utajiri mkubwa ambao binadamu anaweza kuutumia kwa faida yake au kwa faida ya wanajamii wenzake. Ukweli huu ndio unaoelezwa na methali ya Kiswahili: 'Elimu ni mali.' Elimu ni chirnbuko la maarifa muhimu maishani.

Msingi wa utajiri na maendeleo ya binadamu popote alipo basi ni maarifa. Je, maarifa kwa upande wake yana sifa gani? Maarifa yenyewe hayana upinzani. Maarifa uliyo nayo huweza kuwa na watu wengine wengi pasiwe na upinzani baina yenu kwa kuwa kila mmoja ana maarifa sawa. Kila mmoja ana uhuru wa kuyatumia maarifa hayo kama chanzo cha kuyazalisha maarifa mengine. Utumiaji wa maarifa yenyewe hauyamalizi maarifa hayo. Maarifa hayawezi kugusika ingawa mtu anaweza kuyanyumbua maarifa yenyewe kwa kuyatumia kwa namna tofauti.

Maarifa huingiliana na maarifa mengine. Maarifa aliyo nayo mtu mmoja huweza kuhusishwa na maarifa aliyo nayo mtu mwingine ili kuvyaza au kuzuka na maarifa tofauti. Maarifa yanaweza kuchukuliwa kutoka sehemu moja hadi nyingine kwa namna ambavyo mtu hawezi kufanya bidhaa nyingine ile. Kwa mfano, ni muhali mtu kulalamika kuwa hawezi kutembea kutoka sehemu moja hadi nyingine kwa sababu ana mzigo mzito wa maarifa kichwani.

Sifa nyingine muhimu ya maarifa ni kuwa yanaweza kuwasilishwa kwa njia za ishara au mitindo mingine ya kidhahania. Ikiwa unataka kukihamisha chombo fulani kutoka sehemu moja hadi nyingine, lazima uwazie ukubwa wake, uzito wake na labda hata umbali wa panapohusika. Maarifa huweza kubadilishwa au kugeuzwa na kuwa ishara ambazo huyafanya kuwasilishwa kwa njia nyepesi kuliko kwa mfano ikiwa mtu atayawasilisha katika muundo wa, kwa mfano, kitabu.

Maarifa yana sifa ya uhusianaji. Kipengele fulani cha maarifa huwa na maana kinapowekwa sambamba au kugotanishwa na kipengele kingine cha maarifa. Huo huwa muktadha mzuri wa kueleweka au kuwa na maana. Kwa mfano, neno 'mwerevu' huweza kuwa na maana kwa kuwekwa katika muktadha wa 'mjinga', 'mjanja', 'hodari' na kadhalika.

Maarifa huweza kuhifadhiwa katika nafasi ndogo sana. Suala hili linaeleweka kwa njia nyepesi tunapoangalia maarifa katika muktadha wa teknolojia. Data zinazowahusu mamilioni ya watu, ambazo zingehitaji maelfu ya maktaba na lukuki ya vitabu, huweza kuhifadhiwa kwenye kifaa kidogo kinachoweza kutiwa mfukoni.

Maarifa hayawezi kudhibitiwa au kuzuiliwa mahali fulani yasisambae. Maarifa huenea haraka sana. Maarifa ni kitu kinachoepuka pingu za watu wanaopenda kuwadhibiti binadamu wenzao. Hata pale ambapo mfumo wa kijamii au wa kisiasa unafanya juu chini kuwadhibiti raia au watu wenyewe, ni muhali kuyadhibiti maarifa yenyewe. Inawezekana kuzidhibiti njia fulani za ueneaji wa maarifa lakini maarifa hayo yatapata upenyu wa kusambaa. Ni kweli kuwa maarifa ni nguvu inayozishinda nguvu zote.

(a) Fupisha aya ya pili na ya tatu. (maneno 55 - 60) (alama 5, 1 ya utiririko)

Matayarisho

Nakala safi

(b) Eleza sifa kuu za maarifa kama zinavyojitokeza kuanzia aya ya nne hadi aya ya nane. (maneno 100 - 110). (alama 10, 2 za utiririko)

Matayarisho

Nakala safi

3. MATUMIZI YA LUGHA (alama 40)

(a) Toa mfano wa neno lenye muundo wa silabi ya irabu pekee (alama 1)

(b) Eleza maana mbili zaneno: Barabara. (alama 2)

(c) Sahihisha sentensi:
Abiria walisafiri na ndege. (alama 1)

(d) Tambua na ueleze aina za vivumishi katika sentensi:
Mwanafunzi mkongwe amepewa tuzo kwa kuwa hodari masomoni. (alama 4)

(e) Andika sentensi ifuatayo katika hali yakinishi.
Usingeacha masomo, usingetaabika vile. (alama 2)

(f) Tunga sentensi ukitumia kielezi cha:
(i) Jumla . (alama 1)
(ii) Namna linganisho . (alama 1)

g) Ainisha shaminsho na chagizo katika sentensi: Vibarua wamefanya kazi haraka ipasavyo.
Vibarua wamefanya kazi haraka ipasavyo. (alama 2)

(h) Eleza maana mbili zinazopatikana katika sentensi: Nenda ukaniletee mbuzi. (alama 2)

(i) Tunga sentensi kudhihirisha matumizi ya ngeli ya U-U.
(alama 2)

(J) Andika katika usemi wa taarifa.
"Mito yetu imechafuka sana; itabidi tuungane mikono wakubwa kwa wadogo, wanaume kwa wanawake ili tuisafishe." Mwanamazingira alituhimiza.
(alama 3)

(k) Changanua sentensi ifuatayo ukitumia mistari au mishale.
Amina na Mustafa huimba taarabu.
(alama 4)

(1) Eleza matumizi ya ku katika sentensi:
Sikumwelewa alivyoeleza namna ya kuwatunza mbwa wake.
(alama 2)

(m) Tunga sentensi sahihi ukitumia kitenzi la katika kauli ya kutendwa.
(alama 2)

(n) Eleza kazi ya kila kitenzi katika sentensi:
Mkulima angetaka kupalilia shamba lake mapema.
(alama 4)

(o) Taja na utofautishe vipasuo vya ufizi.

(p) Onyesha jinsi moja moja ya matumizi ya viwakifishi vifuatavyo:-

(alama 3)

(i) nusu koloni(;)
(ii) herufi kubwa
(iii) Kishangao(!)

4 ISIMUJAMI (alama 10)

"Benki yenyewe haina kitu ... CD4 count yake iko chini ... Ni emergency ... Tutampoteza ikikosekana."

(a) Taja sajili inayorejelewa na manerio haya. (alama 2)

(b) Fafanua sifa nne zinazohusishwa na sajili hiyo. (alama 8)

KCSE 2011

UFAHAMU (Alama15)

Soma taarifa ifuatayo kisha ujibu maswali.

Changamoto kubwa inayowakabili watu wengi katika mataifa yanayoendelea ni suala la chakula. Suala hili linaweza kuangaliwa katika sawia mbili tofauti. Kuna tatizo linalofungamana na uhaba wa chakula chenyewe, Uhaba huu unaweza kutokana na utegemezi mkubwa kwa zaraa kama nyenzo kuu ya uzalishaji wa chakula.

Zaraa katika mataifa mengi hususan yanayoendelea, hutegemea mvua. Kupatikana kwa mvua huathiriwa na mabadiliko ya tabianchi ulimwenguni. Matendo na amali za watu kama ukataji wa miti na uchafuzi wa mazingira huwa na athari hasi kwenye tabianchi hiyo. Mabadiliko ya tabianchi huweza kuvyaza ukame kutokana na ngambi ya mvua.

Kibinimethali hutokea wakati mafuriko yanapotokea na labda kuyasomba mazao mashambani na kusababisha baa la njaa. Hali hizi mbili husababisha matatizo makubwa ya chakula na kuathiri pakubwa suala zima la usalama wa chakula. Hi kuzuia uwezekano wa kuwepo kwa shida hii, pana haja ya kuwepo kwa mikakati na sera za kuhakikisha kuna usalama wa chakula. Kwa mfano, pana haja ya kukuza kilimo cha umwagiliaji ili kuepuka adha inayosababishwa na ukosefu wa mvua. Kwa upande mwingine, sharti zichukuliwe hatua mufidi za kuzuia na kupambana na athari za gharika.

Changamoto nyingine inahusiana na usalama wa chakula chenyewe. Chakula kilichosibikwa na vijasumu au kwa njia nyingine ile huweza kumdhuru anayehusika. Msibiko wa chakula unatokana na vyanzo tofauti. Mathalan, uandalizi wa chakula kilichochafuliwa na choo, kutozingatia mbeko za usafi, uandaaji wa chakula na kukiweka katika hali ya uvuguvugu kabla ya kukipakua - hali inayochochea ukuaji wa viini na ulaji wa chakula kisichoandaliwa vyema.

Ili kuepuka uwezekano wa kuadhirika, pana haja ya kuzingatia usafi wa chakula na uandalizi unaofaa. Fauka ya hayo, vyombo vya uandalizi viwe safi, kanuni za usafi zifuatwe, upikaji na uandaaji uwe kamilifu. Hali hii isipozingatiwa, siha za raia wenyewezitaathirika pakubwa.

Maswali

(a) Taja aina mbili za kuangalia suala la chakula katika mataifa yanayoendelea.(alama 2)

(b) Taja hatua mbili zmazoweza kuchukuliwa kupambana na tatizo la chakula.(alama 2)

c) Eleza jinsi nne tofauti namna chakula kinavyoweza kuwa si salama? (alama 4)

(d) Kwa nini inahalisi kukipakua chakula baada ya kukiandaa tu? (alama 1)

(e) Ni mapendekezo gani anayoyatoa mwandishi kuhakikisha kuwa chakula kinafaa? (alama 4)

(f) Eleza maana ya maneno haya jinsi yalivyotumiwa: (alama 2)

(i) Ngambi yamvua .....

(ii) Adha.....

MUHTASARI

Uwazaji tunduizi ni tendo ambalo huhusisha matumizi ya akili. Uwazaji huu umekitwa kwenye matumizi ya michakato kama makini, upangiliaji, uteuzi na tathmini. Hata hivyo, uwazaji huu si mchakato mwepesi bali ni mchakato changamano.

Mchakato wa uwazaji tunduizi unahusisha stadi na mikabala tofauti. Mathalan, kuweza kutambua na kubainisha misimamo ya watu wengine, hoja wanazozua na uamuzi waliofikia, kutathmini au kupima ushahidi uliopo ili kubainisha mitazamo tofauti. Vilevile. uwazaji tunduizi hushirikisha kupima hoja za upinzani na ushahidi uliopo kwa njia ya haki pamoja na kutambua yaliyofichwa au ukweli uliofunikwa na taswira ya juu juu. Hali kadhalika, uwazaji tunduizi hujumuisha kutambua mbinu zinazotumiwa kufikia misimamo fulani kwa mvuto zaidi na kwa matumizi ya mbinu za kishawishi. Aidha, uwazaji huu huhitaji kutathmini masuala kwa mtindo ulio wazi, kufikia uamuzi kama hoja zinazotumiwa zina mashiko au zinakubalika kuwa nzuri. Zaidi ya hayo, uwazaji tunduizi unahusisha kuwasilisha mtazarao kwa njia yenye uwazaji mzuri na inayoshawishi.

Uwazaji tunduizi una manufaa anuwai. Mosi, unasaidia kujenga makini ya utendaji. Pili, hupevusha uwezo wa usomaji kwa kuufanya usomaji huo uwe na malengo wazi. Fauka ya hayo, unamsaidia mtumiaji kutambua hoja kuu katika matini au ujumbe fulani bila ya kuzongwazongwa na hoja duni za pembeni. Uwazaji huu unasaidia kuuchonga uwezo wa kuikabili au kuiitikia hali fulani na kukuza stadi za uchanganuzi. Mwanadamu huwa mtu tofauti na bora anapoujenga na kuuimarisha uwazaji tunduizi wake.

Maswali

(a) Bila kubadilisha maana aliyokusudia mwandishi, fupisha ay a mbili za mwanzo.

(Maneno 70 - 80) (alama 10; alama 2 za utiririko)

(b) Andika kwa muhtasari mambo muhimu katika aya ya tatu.

(Maneno 35 - 40) (alama 5; alama I ya utiririko)

3 MATUMIZI YA LUGHA.

(a) Tumiamzizi '-enye'katika sentensi kama:

(i) Kivumishi.....

(ii) Kiwakilishi .....

(alama 2)

(b) Andika sentensi ifuatayo katika ukubwa:-

Paka mweupe araenaswa mguuni .(alama 2)

(c) Taja mfano mmoja mmoja wa sauti zifuatazo:-

(i) Kiyeyusho .....

(ii)
Kimadende.....(alama 1)9

(d) Onyesha shamirisho kitondo, kipozi na ala katika sentensi ifuatayo:-

Kipkemboi alimbebea mwalimu mzigo kwa gari. (alama 3)

(e) Changanua sentensi ifuatayo kwa kutumia jedwali.

Maria alipika taratibu huku mama akimwelekeza vizuri. (alama 4)

(f) Nomino 'furaha' iko katika ngeli gani?

..... (alama 1)

(g) Andika kinyume cha sentensi:

Watoto wameombwa waanike nguo. (alama 2)

(h) Andika sentensi ifuatayo upya kwa kufuata maagizo uliyopewa. Mama alishangilia arusi ya mwana. Anza: Mwana
..... (alama 2)

(i) Tumia kirejeshi 'O' katika sentensi ifuatayo:-

Mtu ambaye hutupa tope hujichafua mwenyewe. (alama 2)

(j) Kanusha sentensi ifuatayo:

Mgonjwa huyo alipona na kurejea nyurabani. (alama 2)

(k) Ainisha vihusishi katika sentensi:

Ame aliwasili mapema kuliko wengine halafu akaondoka. (alama 2)

(1) Tunga sentensi mbili kuonyesha maana tofauti za neno "chuma". (alama 4)

(i) .....

(ii) .....

(m) Unda noniino kutokana na kitenzi 'tafakari' .....
(alama 1)

(n) Eleza maana mbili za sentensi:

Tuliitwa na Juma ..... (alama 2)

(o) Ainisha viambishi katika kitenzi:-

Tutaonana..... (alama 2)

(p) Tunga sentensi moja ukitumia kiunganishi cha kinyume. (alama 2)

(q) Huku ukitoa mifano eleza miundo miwili ya silabi za Kiswahili. (alama 2)

(r) Akifisha kifungu kifuatacho:

Mzee alimwambia mwanawe njoo nikupeleke kwa babu yako angalau umjue mtoto aliuliza nani babu? (alama 4)

ISIMUJAMII

(a) Bainisha changamoto tano zinazoikabili lugha ya Kiswahili kama somo katika shule za upili nchini Kenya. (alama 5)

(b) Eleza namna tano za kukabiliana na changamoto ulizobainisha hapo juu. (alama 5)

KCSE 2012

1.UFAHAMU: (Alama 15)

Soma kifungu kifuataco kisha ujibu maswali.

Nchi nyingi duniani zimetia sahihi mkataba wa Umoja wa Mataifa kuhusu haki za watoto. Haki hizi ni pamoja na uhai, liseh bora inayotosha na makazi bora yaliyo salama. Hali kadhalika, kila mtoto ana haki ya kupata elimu. Elimu inastahili kutokewa bure, iwe inayofaa na inayopatikana kwa urahisi. Isitoshe, mtoto hastahili kupigwa, kudunishwa, wala kubaguliwa kwa naman yoyote ile; iwe kitabaka, kirangi, kihinsia au vinginevyo. Mtoto hapaswi kufanya kazi za kitumwa, nzito na za kushurtiswha. Vile vile, mtoto ana haki ya kutunzwa na kulindwa dhidi ya hali yoyote inayoweza kumhatirisha. Fauka ya haya, mtoto anastahili kushirikiswa katika kufanya maamuzi yanayoweza kumwathiri maishani. Pia, mtoto ana haki ya kupata huduma za afya, mahitaji maalum na habari kuhusu masuala mbalimbali. Pamoja na hayo, mtoto anastahili kupendwa na kuheshimiwa kimawazo na kihisia.

Haki za watoto zinatakiwa kulindwa na kila mwanajamii, serikali na wazazi wakiwa katika mstari wa mbele. Hii ndiyo sababy serikali za mataifa mengi zimeshiriksha haki

hizi katika katiba na sheria za nchi huska. Yeyote anayezikiuka anapasa kuadhibiwa kwa mujibu wa sheria. Walakini, haki hizi bado zinakiukwa. Watoto wengi kote duniani bado wananyimwa haki zao. Kuna watoto ambao hawajawahi hata kupata kibanda cha kuweka ubavu. Wengi wa hawa wamejipata watoto ambao hawajawahi hata kupata kibanda cha kuweka ubavu. Wenig wa hawa wamejipata wakiselekea kwenye mitaa na hata majaa ya mji na vihihi ambako hulazimika kupitisha usiku hata katiak majira ya kipupwe na masika! Wengine hawapati chakula; licha ya kuwa wanatakiwa kupata chakula chenye lishe bora. Kwao kutarajia mlo awamu tatu kwa siku ni njozi; kwani hata awamu moja ni adimu kupata! La kusikitisha ni kwamba wale wanaotarajiwa kuwa vigogo wa kuzilinda haki hizi ndio wanaoongozxa katika kupalilia ukiukahi wazo. Kila siku tunasikia na kushuhudia visa vya watoto kupigwa, kushinikizwa kufanya kazi za sulubu kipunda, na kunyanyaswa kijinsia, kuishi katika mazingira hatari na hata kuuawa. Baadhi ya wanaohusika na vitendo hivi hasi huwa wazazi au jamaa wa karibu kama vile wajomba, shangazi au wahudumu wa nyumbani.

Madhila yanayowapata watoto hayatokei tu katika mazingira ya nyumbani. Mateso huvuka mipaka na kufikia ngazi ya kimataifa. Watoto wengi katika mataifa yenye fujo na ghasia hutekwa na kutumikishwa vitani. Linalokata maini ni kwamba baadhi ya viongozi katika mataifa haya hawafanyi lolote kuwanusuru. Lao huwa kuwatazama watoto wanaoktakiwa kuwalinda wakigeuzwa kuwa mababe wa kuua na kuuana. Watoto hawa huvishwa magwanda ambayo miili yao minyonge haiwezi kuyahimili. Pia hulazimika kuvaa mabuti ya kijeshi ambayo huwa nanga kwao kubeba, licha ya bunduki zinazokaribia kuwazidi uzani.

Mojawapo ya mambo ambayo viongozi nchini humu walilenga shabaha kuyafikia baada ya kujinyakulia uhuru ni elimu kwa wote. Hata hivyo, hii imekuwa kama ndoto isiyotabiirika katika baadhi ya janibu. Ni kweli kwamba sera ya elimu bila malipo katika shule za msingi nchini humu inaendelea kutekelzwa. Hata hivyo, asilimia ya watoto na hata watu wazima wasiojua kusoma na kuandika ingali kubwa. Julwaa la vijiji nchini humu na hata katika mataifa mengine ya ulimwengu wa tatu limesheheni idadi kubwa ya watoto wasioenda shuleni. Kichocheo kikuu cha hali hii ni kwamba wazazi na walezi wamejipata katika lindi la ufukara uliokithiri. Hata wanapojitahidi kujinyanyua na jujikuna wajipatapo kuyakidhi mahitaji ya kielimu ya wanoa, wao hujipata wakitapatapa katika kinamasi hicho hicho cha ulitima. Matokeo ni kwamba watoto wa matajiri wanaendelea kuelimika huku wa maskini wakibakia kwenye kiza cha ujinga. Wanaong'ang'ania kuwepo kwa elimu bila malipo ni kana kwamba ni waota ndoto mchana.

Hali ilivyo sasa hivi inadai kuwa mimi na wewe tufanye hima tuungane mikono na kutafuta suluhisho la kudumu kuhusu utekelezaji wa haki za watoto. Twapaswa kuhimiza serikali zetu kufanya kila ziwezavyo kuhakisha kuwa watoto wote wako shuleni. Nasi tushirikiane kutoa huduma kwa watoto na kukomesha dhuluma, mateso na dhiki kwao. Haitoshi kupeleka miswada bungeni kuhusu haki za watoto na kuipitisha kuwa sheria. Twastahili kubadilisha misimamo yetu kuhusu haki hizi na kuzilinda kwa dhati.

(a) Huku ukitoa mifano mine, eleza hali ya kinyume inayojitokeza katika aya ya pili.(alama 4)

(b) Eleza naman hali ya usalama inavyoathiri utekelezaji wa haki za watoto kwa mujibu wa kifungu. (alama 3)

(c) kwa kurejelea aya ya nne, onyesha mchango wa serikali katika kuwajibikia haki za watoto. (alama 3)

(d) "Wanaong'ang'ania kuwepo kwa elimu malipo ni kana kwamba ni watoto ndoto mchana." Thibitisha kauli hii kwa kurejelea kifungu. (alama 2)

(e)Eleza maana ya msamiati ufuatao kama ulivyotumika katika taarifa.
(alama 3)

(i) vigogo……..

(ii) huwa nanga kwao……

(iii) kujikuna wajipatapo…….

2. UFUPISHO: (Alama 15)

Soma kifungu kifuatacho kisha ujibu maswali.

Wataalamu mbalimbali wamekuwa wakifanya utafiti kuhusu Ziwa Victoria. Juhudi hizi za uchunguzi zimekuwa zikionyesha kwamba ziwa hili ambalo ndilo la pili kwa ukubwa miongoni mwa maziwa yenye maji matamu duniani linaangamia taratibu. Inakisiwa kuwa kukauka kwa ziwa hili kutahatirisha maisha ya watu zaidi ya milioni 30 ambao hulitegemea kwa chakula na mapato. Utafiti uliofanywa na Taasisi ya Masuala ya Bahari na Uvuvi nchini ulionyshwa kuwa Ziwa Victora linagnamia kwa kiasi cha mita tatu kila mwaka. Hivi sasa baadhi ya fuo zilizokuwa kwenye ziawa hili upande wa kenay zimekauka. Manhdari ya fuo hizi nayo yameanza kutwaa sura mpya. Baadla ya kupata madau na wavuvi wakiendesha shughuli zao katika maeneo haya, huenda isiwe ajabu kupata watoto wakicheza kandanda.

Rasiimia za samaki ziwani humu zinaendelea kudidimia huku wavuvi wakitupwa kwenye biwi la umaskini. Walisema wasemo kwamba akosaye la mama hata la mbwa huamwa. Wavuvi wamebuni mikakati ya kukabiliana na hali hii ambayo inatishia kukiangamiza kizazi chao. Wengi wao wameaumua kufanya biashara maarufu kwa jina, 'bodaboda,' wengine wameingilia kilimo baada ya kushindwa kujikimu kimaisha kutokana na uvuvi. Wavuvi wanaoendelea kuvua samaki katika ziwa hili wamejipata katiak hali ngumu ya kiuchumi. Hali hii imewalazimisha baadhi yao kuanza kuvua samaki katika maji ya mataifa jirani; jambo ambalo limewachongea, wengi wakatiwa mbaroni huku wengine wakinyanayswa na maafisa wa usalama wa mataifa hayo jirani.

Sekta ya uchukuzi na mawasiliano nayo imeathirikasi haba. Shughuli za uchukuzi katika ziwa hili zimetignwa na gugu-maji ambalo limetapakaa kote ziwani. Mbali na gugu-maji hili, shughuli za kilimo cha kunyunyuzia maji zimetanzwa. Kadhalika, kupungua kwa viwango vya maji humu ziwani ni changamoto nyingine ambayo inawashughulisha wanaharakati wa mazingira. Inahofiwa kuwa mataifa ya Africa Mashariki yanalipoteza ziwa hili hatua kwa hatua. Hakika, wanasayansi wa masuala ya bahari wameonya kuwa ziwa hili litakauka katika kipindi cha karne moja ijayo!

Ni dhahiri kwamba jumuiya ya Afrika Mashariki ina jukumu la kulitunza ziwa hili kwa jino na ukucha. Serikali za nchi husika, hususan Kenya, Uganda na Tanzania zinapaswa kutekeleza sheria zinazodhibiti shughuli za uvuvi katika ziwa hili. Mathalan, kuna haja ya kuvua kwa misimu ili kukinga dhidi ya kuangamai kwa rasilimali za samaki. Wavuvi nao hawana buid kushauriwa kuhusu umuhimu wa kufata kanuni za uvuvi zilizowekwa na kutahadharishwa kuhusu madhara ya kuendesha uvuvi kiholela. Sheria kuhusu aina za nyavu za kuvulia pia inapaswa kutekelezwa mwa ziwa hili, pamoja na kwenye mito iliyo

katika ujirani wa ziwa lenyewe. Hatua hii itasiaida kukomesha kusombwa kwa udongo na mbolea kutoka mashambani hadi ziwani. Hali kadhalika, muungano juu unapaswa kuweka sheria za kusimamia matumizi ya maji. Hili litawadhibiti raia wenye mazoea ya kubadhiri maji.

Isitoshe, serikali za mataifa ya Afrika Mashariki hazina buid kuchunguza viwanda vinavyotupa taka ndani ya ziwa hili. Mbali na kuchafua maji, viwanda hivi vinaangamiza mimea na wanyama wa majini. Uchunguzi hio unapwaswa pia kuhusisha mito inayomimina maji katika ziwa hili. Viwanda vyote vinavyotumia maji ya mito kama vile: Nzoia, Yala, Sondu-Miriu, Awach, Kuja na Kagera vinastahili kuchunbuzwa pia.

Juhudi za kufikia ustawi wa kiuchumi katika ukanda wa Afrika Mashariki zinapaswa kutilia maanani uhifadhi wa Ziwa Viktoria. Kukauka kwa ziwa hili ni sawa na kukauka kwa maazimio na ndoto zote za serikali za nchi husika za kuboresha hali ya maisha ya raia wake. Wakati ni sasa.

(a) Fupisha aya tatu za kwanza kwa maneno 70 – 75. (alama 9, 1 ya mtiririko)

(b) Huku ukitumia maneno 50 – 55, eleza masuala muhimu ambayo mwandishi anaibua katika aya tatu za mwisho. (alama 6, 1 ya mtiririko)

3. MATUMIZI YA LUGHA: (Alama 40)

(a) Huku ukitoa mfano, fafanua dhana ya mzizi wa neon (alama 2)

(b) Onyesha matumizi ya kiambishi ‘Ku’ katika sentensi ifuatayo:

Amani atakutengenezea mpini wa jembe kisha aelekee kule kwao. (alama 2)

(c) Andika vitamkwa vyenye sifa zifuatazo: (alama 2)

(i) Irabu ya mbele, wastani ……

(ii) Kipasuo ghuna cha kaakaa laini ……

(d) Tumia kivumishi kionyeshi kisisitizi cha karibu pamoja na nomino katika ngeli ya ***YA – YA*** kutunga sentensi. (alama 2)

(f) Tunga sentensi yenye muundo ufuatao: (alama 2)

KN (N) + KT (T + E) + U + KN (N) + KT (T + E)

(g) Huku ukitoa mfano, eleza maana ya sentensi changamano. (alama 2)

(h) Tunga sentensi moja kutofautisha maana ya: koga na konga. (alama 2)

(i) Tunga sentensi moja yenye nomino dhahania na nomino ya jamii (alama 2)

(i) Nyamuba vitenzi vifuatavyo katika kauli zilizo kwenye mabano. (alama 3)

(i) nywa (tendesha) ……

(ii) la (tendeana) ……

(iii) vaa (tendwa) ……

(k) Akifisha sentensi ifuatayo kubainish dhana tatu tofauti.

Julius Kiptoo mwanawe Kung'u na Justine walikiletea kijiji chao sifa. (alama 3)

(l) Ainisha maneno yaliyopigwa mstari.

<u>Naam</u>, ameleta <u>machache</u> (2 marks)

(m) Tunga sentensi yenye kitenzi kishirikishi kikamilifu. (alama 2)

(n) (i) Eleza maana ya shadda. (alama 1)

(ii) Onyesha panapotokea shadda katika neon: 'mteremko'. (alama 1)

(o) Andika visawe vya maneno yaliyopigwa mstari. (alama 2)

Sahibu ya alishikwa na kisunzi.

(p) Bainisha aina za virai vilivyopigwa mistari.

Ubaguzi wa kijinsia umekshifiwa na viongozi wenye misimano tahbiti mno (alama 3)

(q) Andika sentensi ifuatayo katika usemi wa taarifa.

"Shughuli yetu itamalizika kesho," mama alimwambia Juma. (alama 2)

(r) Bainisha kiima na chagizo katika sentensi ifuatayo:

Watahiniwa hao walisoma maswali yote kwa makini. (alama 2)

(s) Ainisha sentensi ifuatayo kwa kuzingatia jukumu/dhamira yake.

Funga majani matano matano kwa kila fungu. (alama 1)

4. ISIMU JANII (Alama 10)

Eleza kwa ufupi jinsi mambao yafuatayo yanovyodhibiti mitindo ya lugha.

(a) Mazingira (alama 4)

(b) Madhumuni (alama 2)

(c) Malezi (alama 4)

KCSE 2013

UFAHAMU: (Alama 15)

Soma kifungu kifuatacho kisha ujibu maswali.

Gari lake kuukuu lilikuwa linapambana na barabara yenye mashimo yaliyoshiba na kutapika

maji ya mvua ambayo sasa ilikuwa inaanza kupusa. Japo daima alipambana na usukani kunako

mashimo haya yaliyotosha kuitwa magenge, alishukuru kwa hali hii. Vipi angeweza kulidhibiti

gari lake hili kwenye barabara iliyosakafiwa nayo ikahitimu? Magurudumu haya yaliyong'ara

kama upara wa shaibu aliyekula chumvi hadi ikamwogopa yangetii uelekezi wake? Mara ngapi

gari hili limetaka kumwasi barabarani? Haya yalikuwa baadhi ya maswali yaliyompitikia akilini.

Hakujitakilifu kutaka kuyapa mji maana mara ile mawazo yake yalitekwa na kubwagwa katika

nchi ya mbali - nchi ambayo sasa aliiona kama sinema akilini mwake.

Alipofika nyumbani aliliegesha gari lake na kufululiza ndani. Siku mbili zilikuwa zimepita

akiwa pale kazini. Madaktari kama yeye hawakuwa wengi. Alikuwa miongoni mwa madaktari

wenye ujuzi katika hospitali hii ya kitaifa. Wenzake wengi walikuwa wamehamia ughaibuni

walikokwenda kutafuta maisha. Mshahara wao wa mkia wa mbuzi uliwasukuma na kuwatema

nje ya nchi yao. Wengi wa waliohamia ng'ambo waliona vigumu kubaki katika ajira ambayo

kivuno chake kilishindwa kumvusha mtu hata nusu ya kwanza ya mwezi. Malalamishi ya kulilia

ujira wa heshima yaligonga kwenye masikio yaliyotiwa zege. Na kweli wanavyosema, mwenye

macho haambiwi tazama. Basi walitazama hapa na pale wakaona penye mianya ya matumaini,

nao wakaiandama.

Hadi leo hii hamna la mno lililofanyika. Ndiyo maana Daktari Tabibu anarudi nyumbani tangu

kuingia kazini hiyo juzi alfajiri. Hafanyi kwa kuwa katosheka, maana pia yeye ana dukuduku.

Ana shaka ya mustakabali wake ikiwa mazingira ni haya ya kumsoza, maana umri nao unazidi

kumla. Japo anatia na kutoa, mizani ya hesabu yake imeasi ulinganifu.

Daktari Tabibu waama ni mfungwa. Ametekwa na kuzuiwa katika kupenda na kuchukia mambo.

Ni kama mti uliodumaa. Anatamani barabara nzuri za lami. Anatamani mshahara wa kumwezesha

kukidhi mahitaji yake na kutimiza majukumu yake ya kimsingi. Jana amesema na rafiki yake

aliye ng'ambo kwa simu ambayo sasa imetulia mkabala naye. Ingawa mwenzake huyu alikuwa

mchangamfu na kumdokolea hali ya maisha ya kuridhisha kule ugenini kama vile wanataaluma

kuenziwa, yapo vilevile yaliyomtia unyonge moyoni. Upweke ndio uliomtia fukuto kuu. Licha

ya hela zote hizo za kupigiwa mfano, watu hawana muda wa kutembeleana na kujuliana hali

au hata kukutana tu mkahawani wakashiriki mlo. Eti ni kila mtu na hamsini zake. Halafu ipo

changamoto ya hali ya hewa. Baridi ya ng'ambo haifanyi mzaha katika kumtafuna mtu. Ni hali

tofauti na ile aliyoizoea.

Daktari Tabibu alizitia kauli za rafiki yake kwenye mizani ya moyo wake. Akawaza ikiwa

kweli si bora kulemazwa na mzizimo ugenini badala ya kuishi katika kinamasi cha kuumbuliwa

nyumbani. Kisha punde lilimjia wazo la marehemu nyanyake na wengine kama yeye waliofadhili

masomo yake kupitia kwa serikali na njia ya kodi. Je, si usaliti huu? Vipi aikimbie nchi kabla

ya kuihudumia ilhali imemjenga hadi kuwa daktari? Na je, wafanyakazi wake wa nyumbani

watakwenda wapi?Atawaambiaje kuwa sasa hahitaji huduma zao kwa kuwa anakimbia nchi

yake?

Mawazo yake yalikatizwa na simu iliyolia na kumshtua. Alipoitazama aliiona imeng'ara kwa

mwangaza ulioweka wazi jina la mpigaji. Alifahamu kuwa leo hii tena dharura nyingine ilikuwa

inamwalika hospitalini. Mwili wake ulimsaliti ingawa moyo wake ulimkumbusha kuwa lisilo

budi hutendwa. Hapo ndipo alipoiinua ile simu tayari kusema na mwenzake upande wa pili.

"Haloo!" Sauti nyororo kutoka upande wa pili iliita.

"Haloo!"

"Naam! Dharura nyingine tena daktari. Unaombwa kuokoa maisha mengine tena!"

"Haya. Ila mwanzo nitahitaji kujimwagia maji", na pale pale akaikata ile simu.

Daktari Tabibu aliingia hamamuni huku kajifunga taulo kiunoni tayari kuoga. Aliyafungulia maji

lakini ule mfereji uligoma kutapika maji. Ulikuwa umekauka kabisa. Daktari Tabibu aliduwaa

pale. Aliufunga ule mfereji kabla ya kuiaga bafu.

a) Eleza sababu nne zinazowafanya wataalamu kuhamia nchi za nje. (alama 4)

b) "Hakuna masika yasiyokuwa na mbu." Thibitisha kauli hii kwa kurejelea hali ya

c) waliohamia ng'ambo. (alama 3)

d) Fafanua athari tatu zinazoikumba nchi ya msimulizi kutokana na uhamiaji ng'ambo wa wataalamu. (alama 3)

e) Eleza mchango wa teknolojia kwa kurejelea kifungu. (alama 3)

f) Eleza maana za msamiati ufuatao kulingana na taarifa. (alama 2)

i) kuyapa mji

ii) fukuto

UFUPISHO: (Alama 15)

Soma kifungu kifuatacho kisha ujibu maswali.

Wakenya walipoipitisha katiba mpya waliidhinisha mfumo wa ugatuzi. Katika mfumo huu,
mamlaka ya serikali kuu katika uongozi, usimamizi na utumiaji wa rasilimali za nchi hupunguzwa.
Kiasi fulani cha mamlaka hutwaliwa na maeneo ya ugatuzi. Suala hili halikuzingatiwa katika
katiba ya awali ambapo mamlaka yote yalikuwa mikononi mwa serikali kuu. Kutokana na upana
na wingi wa maeneo nchini, iliiwia vigumu serikali kuu kuhakikisha kwamba kulikuwa na usawa
wa kimaendeleo katika sehemu zote nchini.
Kwa mujibu wa katiba mpya, serikali kuu haina budi kuyasaidia maeneo yote ya ugatuzi ili
yaweze kujinyanyua kiuchumi na kuboresha hali za maisha za wakazi wake. Vilevile ni jukumu
la kila eneo la ugatuzi kuweka mikakati madhubuti ili kuchunguza na kubainisha rasilimali zote
katika maeneo husika. Hili litasaidia kuvumbua rasilimali ambazo zinaweza kuchangia katika
ustawishaji wa maeneo haya. Maeneo haya pia yanatakiwa kutafuta mbinu zitakazofanikisha
uzalishaji na utumiaji wa rasilimali hizi kwa njia endelevu. Mojawapo ya mbinu hizi ni uongezaji
thamani katika rasilimali yoyote inayozalishwa kwenye eneo mahususi.

Maeneo mengi ya ugatuzi nchini humu yanategemea kilimo cha ufugaji kama mhimili wa uchumi. Licha ya kuwa nguzo, kilimo hiki hakijawahi kupigiwa darubini vizuri kwa lengo la kukiimarisha ili kiwanufaishe wenyeji kikamilifu. Aghalabu wafugaji wengi huandama mbinu za jadi za ufugaji ambazo haziwahakikishii ongezeko la mapato.

Isitoshe, wafugaji hawa wanakabiliwa na tatizo katika soko la mifugo ambapo wengi hupunjwa na matapeli. Pamoja na haya, baadhi ya wakazi huuza mifugo nje ya nchi wakiwa wazimawazima bila kuwazia matokeo ya kitendo hiki. Si ajabu kuwaona ng'ombe, ngamia, mbuzi na kondoo wakipakiwa kwenye malori na kusafirishwa nje ya nchi. Ukweli ni kwamba jambo hili ni hatari sana, si kwa uchumi wa maeneo husika tu, bali pia kwa Kenya kwa jumla. Hii ni kwa kuwa walionunua mifugo wazimawazima wanaweza kuhiari kutowachinja na badala yake kuwatumia kama mbegu za kuzalisha mifugo wao. Hapa pana hatari ya maeneo haya kupoteza wateja kwani baada ya muda huenda wanaonunua mifugo wakajitosheleza na kukosa kuja kununua mifugo wengine. Hali ikiwa hivyo, maeneo yaliyotegemea soko hili huenda yakalipoteza taratibu, na bila shaka kupoteza natija inayotokana na soko lenyewe.

Ili kudhibiti hali hii, itakuwa bora ikiwa viwanda vya kuchinjia mifugo na kupakia nyama vitajengwa katika maeneo haya ya ugatuzi. Hili litawawezesha wakazi kuuza nyama badala ya
kuuza mifugo wazimawazima. Fauka ya haya, maeneo haya yatajikinga dhidi ya kupoteza bidhaa zinazotokana na mifugo. Hizi ni kama vile ngozi, kwato na pembe ambazo bila shaka zina natija kuu. Ngozi kwa mfano, ni bidhaa muhimu sana katika sekta ya utengenezaji wa mavazi na mifuko. Viwanda vinavyotumia ngozi kama malighafi vikijengwa katika maeneo haya, wakazi wake watanufaika si haba. Mathalani, viwanda vya kutengenezea viatu, mishipi, mifuko na nguo vikianzishwa, wawekezaji watalazimika kuanzisha viwanda vingine vitegemezi. Kadhalika, ni dhahiri kwamba bidhaa zinazotokana na ngozi huhitaji kutiwa nakshi. Kuanzishwa kwa viwanda hivi basi kutazua haja ya kuanzishwa kwa viwanda vya kutengenezea rangi, pamoja na maduka ya kuuza bidhaa yenyewe. Isitoshe, gundi ya kugandisha bidhaa hizi itahitajika, hivyo kusababisha haja ya kuanzishwa kwa kiwanda cha gundi. Matokeo ya shughuli hizi zote ni kuzalishwa kwa nafasi anuwai za kazi kwa wakazi. Hili litakuwa na matokeo zaidi chanya, hususan kwa vijana. Badala ya kushiriki ulevi na burudani zinazowahatarisha, wataweza kujitafutia riziki katika viwanda hivi.

Juu ya hayo, mfumo wa ugatuzi utayawezesha maeneo husika kuongezea thamani utoaji wa
huduma za kijamii na kiutawala kulingana na mahitaji ya maeneo haya. Ni muhimu hata hivyo
kuzingatia kwamba kila eneo la ugatuzi lina upekee wake, navyo vipaumbele hutofautiana
kulingana na maeneo. Kuna yale ambayo yatasisitiza usalama, mengine ujenzi na uimarishaji wa
miundomsingi kama vile barabara, vituo vya afya na hata taasisi za elimu. La muhimu ni wakazi
wa maeneo husika kubainisha ni lipi litatekelezwa kwanza.

Kinga na kinga ndipo moto uwakapo. Kufanikiwa kwa mfumo wa ugatuzi kutategemea juhudi za
kila mkazi wa eneo husika. Ni muhimu kila mkazi kujiona kuwa mmiliki wa eneo zima la ugatuzi
na kuwajibika katika kuliendeleza kwa hali na mali. Uwajibikaji huu unajumuisha uteuzi wa
viongozi wenye muono mzuri na ambao watawawezesha kuyafikia malengo yao ya kimaendeleo. Hakika, mustakabali na uwepo wa eneo la ugatuzi utakuwa zao la maamuzi ya wanaeneo. Vilevile ufanisi wa maeneo ya ugatuzi utakuwa msingi wa ufanisi wa taifa kwa jumla.

(a) Fupisha ujumbe wa aya tatu za mwanzo kwa maneno 85-90. (alama 8, 1 ya mtiririko)

(b) Kwa kutumia maneno 75-80, bainisha masuala ambayo mwandishi anaibua katika

aya tatu za mwisho. (alama 7, 1 ya mtiririko)

3 MATUMIZI YA LUGHA: (Alama 40)

(a) (i) Eleza maana ya sauti mwambatano. (alama 2)

(ii) Andika sauti mwambatano inayotamkiwa kwenye ufizi. (alama 1)

(b) Andika sentensi ifuatayo upya ukibadilisha neno lililopigiwa mstari kuwa kielezi.

Komu ameshona nguo nzuri na kuiuza sokoni. (alama 1)

(c) Tunga sentensi mojamoja kubainisha: (alama 4)

i) kihusishi cha wakati

ii) kivumishi cha pekee chenye maana, “bila kubagua”.

(d) Andika sentensi ifuatayo katika hali yakinishi.

Askari wasipopiga doria wala kushirikiana na raia hawatakuwa wametuhakikishia usalama. (alama 2)

(e) Bainisha mofimu katika neno:

atamnywea (alama 3)

(f) Andika sentensi ifuatayo katika hali ya udogo:

Madebe hayo yatasafirishwa pamoja na nyundo hizi. (alama 2)

(g) Ainisha vishazi katika sentensi ifuatayo:

Ingawa mshahara wake si mkubwa anaikimu familia yake. *(*alama 2)

(h) Tunga sentensi tatu kuonyesha matumizi matatu tofauti ya kiambishi 'li'. (alama 3)

(i) (i) Eleza maana ya sentensi ya masharti. (alama 1)

(ii) Tunga sentensi ya masharti. (alama 2)

(j) Tumia kiwakilishi cha 'a' unganifu katika sentensi kuonyesha:

(i) umilikaji (alama 2)

(ii) nafasi katika orodha au nafasi katika kundi (alama 2)

(k) Tunga sentensi yenye kikundi tenzi chenye muundo ufuatao:

Kitenzi kisaidizi, kitenzi kikuu, nomino (alama 2)

(l) Tunga sentensi mbili kuonyesha matumizi mawili tofauti ya kistari kirefu. (alama 2)

(m) Unganisha sentensi zifuatazo kuwa sentensi moja bila kurudia kitenzi.

Osore amempigia Ngungui simu. Ngungui amempigia Osore simu. (alama 2)

(n) Andika upya sentensi ifuatayo ukibadilisha vitenzi vilivyomo kuwa nomino:

Mayaka anapotumbuiza huchekesha sana. (alama 2)

(o) Andika maana tatu za neno: kanda. (alama 3)

(p) Andika visawe viwili vya nahau: enda kombo. (alama 2)

4 ISIMUJAMII: (Alama 10)

Soma makala yafuatayo kisha ujibu maswali.

Haya ng'ara ... Ng'ara leo! Nguo motomoto. Ng'ara leo kwa bei rahisi. Hamsini hamsini shati.

Kuona ni bure. Bure kwa bure. Shika mwenyewe ujionee. Bei nafuu. Bei ya starehe. Haya haya. Usikose mwanangu! Hamsa! Fifty! Hamsa! Fifty! Hamsa na nyingine.

(a) Bainisha sajili ya mazungumzo haya. (alama 2)

(b) Eleza sifa nane za sajili hii kwa kurejelea kifungu hiki. (alama 8)

KCSE 2014

UFAHAMU: (Alama 15)

Soma kifungu kifuatacho kisha ujibu maswali.

Afisa wa ukaguzi wa abiria na mizigo alimrudishia cheti chake cha usafiri na kubofya tarakilishi yake kuashiria kuanza kumhudumia mteja mwingine. Duma alikichukua cheti chake cha usafiri kwa pupa, kana kwamba anamtarajia mtu kuja kukibwakura. Moyo wake ulitweta na kukisukuma kidari chake kikembe nusura kukipasua. Baada ya kukihifadhi cheti hiki ndani ya mfuko Wake mdogo wa kusafiria, alichapuka moja kwa moja hadi chumbani ambamo wasafiri hungojea kuiva kwa safari.

Si kwamba Duma ni mwanagenzi wa safari za Ughaibuni. La! Hasha. Amekia vilele vya anga kwa muda Wa miaka isiyopungua kumi sasa, tangu alipochukuliwa kijijini mwao akiwa na umri wa miaka kumi na miwili; mjomba wake anakuja kumtafutia kazi. Kazi aliyopata ilimtia tumbo joto mwanzoni, akataka kutoroka, atokomee kokote kule. Fikiria wewe, ndio sasa umetoka kwenye mbeleko ya mama yako, ubwabwa Wa shingo ndio unaanza kukutoka, kisha uje kutoswa kwenye kazi ya kuvuna majani kwenye shamba kubwa la Bwana Mali, majani ambayo unapopata fursa ya kuyatafuna yanakufanya kujihisi kama tiara inayoelea angani! Kisha baadaye upagazwe kazi ya kuyauza majani hayo hayo, pamoja na unga unaohifadhiwa katika vifuko vidogo vya kuvutia, kwenye soko la siri na hata shuleni! Hata hivyo walisema wasemao kwamba papo kwa papo kamba hukata jiwe, na kinolewacho hupata.

Duma alipata walimu, akafunzwa jinsi ya kuyatumia majani na aina mbalimbali za unga ili kuituliza nadhari na dhamiri yake ambayo awali ikimsumbua sana. Polepole ule utu na ulimbukeni aliokuwa nao uliyeyuka, akatwaa moyo wa jiwe na kuikumbatia kazi hii kwa dhati ya moyo wake, moyoni akijiambia kuwa hayo ndiyo majaliwa yake. “Ikiwa huu si utashi wa Mungu, kwa nini akalituma gonjwa kuja kuwaua wazazi wangu, mmoja baada ya mwingine? Kwa nini akawaacha akina ami kunipoka kidogo kilichobakizwa na matibabu ya Wazazi Wangu? Kwa nini asimtume mtu kuja kuniokoa nilipoingizwa kwenye biashara hii na mjomba Papa?” Duma alijiuliza maswali haya mfululizo. Hatimaye aliihalalisha kazi yake kwa kusema, “Kazi mbi si mchezo mwema.”

Duma alipopata tajiriba ya kutosha kupambana na walinda usalama wenye macho ya kipanga, mwajiri wake hakusita kumturnia kwenye safari za kusafirisha shehena kwenye masoko ya ng’ambo. Mara nyingi aliponea tundu la sindano kutiwa mbaroni. Wakati mwingine mashine za ukaguzi ziliweza kunusa shehena yake, akalazimika kulainisha viganja vya maafisa wakuu wa forodha. Kila mara alijiambia, “Hii kazi ni hatari, nikipata pesa za kutosha kuufukuza uhawinde nitang’atuka.” Hata hivyo, Duma tayari alikwisha kuwa sikio la kufa. Alikuwa amedidimia katika ulanguzi wa dawa za kulevya, ulanguzi ambao ulikuwa umemwingia kwenye mishipa jinsi dawa zenyewe zilivyokuwa zimegeuka damu inayousukuma moyo wake. Badala ya kuacha, yeye na

mwajiri wake walizua mikakati mipya ya kusafirisiha shehena.

Safari ya leo ilipoiva, Duma alifanya kama alivyoagizwa na mwajiri Wake. Asubuhi na mapema alibugia shehena yake, koo ikakubali kuisafirisha hadi tumboni ambapo uchango wake uliombwa kuihifadhi hadi utakapofika Wakati wa kuitapika shehena hiyo Ughaibuni. Fungu lililobaki lilitiwa ndani ya begi la kusafilia, katikati ya nguo. Duma alitarajia kwamba atampata jamaa wake wa kawaida kwenye forodha. Akajiambia kwamba hata asipompata huyo jamaa anaweza kuitoa shehena hiyo hiyo kama kafara kwa maafisa wa usalama. Duma alikuwa na bahati ya mtende kumpata huyo jamaa Wake, pamoja na afisa wa usalama aliyejuana naye kwa vilemba, akafanikiwa kupitisha shehena zake bila kujua kwamba yake ya arubaini imefika

Mara tu Duma alipotua kwenye uwanja wa ndege wa Kainata, Polisi Wa Kimataifa Walimzingira. Mimweko ya kamera za Wanahabari ilitishia kuyapofua macho ya mtumwa huyu ambaye alikuwa sharti auawe kwa kukubali kutumwa. Vikuku viwili vikubwa vilivirembesha viwiko vya mikono yake ambayo aliikabidhi kwa maafisa hawa kama anayekubali kuwajibikia kosa lake. Nchini mwake mwajiri Wake alipiga kidoko alipotazama kadhia hii kwenye runinga. Akasema, “Bloody coward! How could he allow himself to be caught? ”

(a) Huku ukitoa mifano mitano, onyesha jinsi haki za kibinadamu zilivyokiukwa katika kifungu hiki. (alama 5)

(b) Andika vyanzo vinne vya maovu ya kijamii kwa mujibu wa taarifa. (alama 4)

(c) “Yaliyompata Duma ni mwiba wa kujichoma.” Thibitisha kauli hii kwa kutoa mifano minne. (alama 4)

(d) Eleza maana za msamiati ufuatao kulingana na kifungu: (alama 2)

(i) wenye macho ya kipanga

(ii) zimegeuka damu inayousukuma moyo wake

2. UFUPISHO: (Alama 15)

Soma kifungu kifuatacho kisha ujibu maswali.

Suala la jamii kujitosheleza kwa mahitaji ya chakula na lishe ni jambo ambalo halina budi kushughulikiwa kwa dhati. Chakula ni mojawapo ya mahitaji ya kimsingi ya binadamu na kila mja ana haki ya kupata chakula, na si chakula tu, bali chakula chenye virutubisho muhimu. Nchi isiyowakimu raia Wake kwa chakula ni sawa na ng’ombe aliyeshindwa kunmyonyesha ndama wake.

Kwa muda mrefu, viongozi wamekuwa wakipambana na tatizo la ukosefu wa chakula. Msimu wa kiangazi unapobisha hodi, watu wengi, hasa Wale wahitaji, hupukutika kutokana na mng'ato wa njaa. Japo serikali na Wafadhili hutuma vyakula vya msaada kwa jamii zilizoathirika zaidi, chakula hiki huwa kama nguo ya kuazima, na bila shaka ya kuazima haikidhi haja.

Mojawapo ya vyanzo vikuu vya uhaba wa chakula ni kiwango cha chini cha uzalishaji na uhifadhi wa chakula chenyewe. Zipo sehemu nyingi nchini ambazo ni kame. Sehemu hizi hukabiliwa na ukosefu Wa maji kwani, ama mvua hainyeshi, au inaponyesha haitoshelezi mahitaji ya mimea. Mimea mingi hujikaukia ikiwa michanga na kudhihaki juhudi za wapanzi. Zipo sehemu katika nchi hii ambazo huenda kwa misimu hata zaidi ya mitano bila kupata zao lolote kutoka mashambani. Hali ikiwa hivi makali ya uhitaji huzidi na wakazi wa sehemu hizi hulazimika kuwa wategemezi kwa majirani na serikali. Wengine wanapokosa chakula kabisa huazimia kula visivyoliwa. Wanaamwa la mbwa baada ya kukosa la mama.

Hali kadhalika, japo zipo sehemu nyingine ambazo hazina tatizo la ukame, mbinu hasi za kilimo husababisha utoaji wa mavuno haba, hivyo kutojitosheleza kwa chakula. Bila shaka wanapopanda ovyo, wanavuna ovyo. Kuna wakulima ambao hupalilia mmomonyoko Wa udongo kwa kulima kandokando ya mito, kupanda zao lile lile katika sehemu ile ile ya ardhi miaka nenda miaka rudi, na kutopanda mimea ambayo hukinga tabaka la juu la udongo dhidi ya kumomonyolewa na maji au upepo. Matokeo ya haya yanaweza kutabiriwa; udongo wcnye rutuba huoshwa na mashamba kutwaa utasa ambao huzidisha kuzalishwa kwa chakula haba. Wakulima wengine hukaidi wito wa kupanda mimea ambayo hustahimili ukame kama vile mibaazi, mihogo, Intama, ulezi na wimbi. Baadhi ya wafugaji hufuga mifugo Wengi ambao hushindwa kustahimili kiangazi. Si ajabu kupata kwamba katika baadhi ya maeneo, mizoga ya ng'ombe na hata ngamia imezagaa kote, tanuri la kiangazi linapofanya kazi yake.

Sehemu nyingine zimebarikiwa kwa ukwasi wa chakula. Hata hivyo, baadhi ya wakazi Wa sehemu hizi hawana mwao kuhusu umuhimu wa lishe bora. Wapo Wanaodhani kuwa chakula ni chakula, bora tumbo lipate haki. Hawa hula vyakula kama vile viazi, mahindi, na Wengine nyama bila kujua wanahitaji vyakula vyenye virutubisho muhimu, yaani, Wanga, protini, vitamini na madini. Wapo wanaodhani kuwa protini pekee ni nyama. Hawa hula nyama mawio na machweo, matokeo yakiwa kuambulia magonjwa kama vile shinikizo la damu.

Katika kukabiliana na tatizo la uhaba wa chakula, serikali, kupitia wizara husika, imeanzisha miradi ya kuhakildsha kuwa kuna uzalishaji wa chakula kwa kiwango cha kuridhisha. Visirna vya maji na mabwawa yamechimbwa katika sehcmu kame ili kunyunyizia mashamba maji. Baadhi ya wakulima wameanza kupanda mimea ambayo inapevuka na kutoa mazao haraka. Ipo mimea ya kualika ambayo huloa matunda baada ya muda rnfupi, hivyo kusaidia kupunguza makali ya njaa. Wafugaji wengine wameanzisha miradi ya kufuga kuku wa kututumuliwa. Hawa hukua na kukomaa kwa muda mfupi na huweza kutoa nyama na mayai. Wafugaji wa kuku hawa huweza kuwauza kununua aina nyingine ya vyakula.

Wakulima pia wanahimizwa kutumia njia za kisasa za kuzalisha na kuhifadhi chakula. Chakula

kinapohifadhiwa vyema, hata mvua isiponyesha, raia huweza kujitcgcmea. Ikiwa maghala ya halmashauri za kuhifadhi chakula nchini hayahifadhi chakula, mara nyingi nchi hulazimika kuagiza chakula kutoka nje kiangazi kinapojiri. Aidha, chakula kisipohifadhiwa vyema huishia kuharibika na kuhasiri wanaokila, ikawa msiba juu ya mwingine.

Ni muhimu kufahamu kuwa jukumu la kupambana na ukosefu wa chakula ni la kila raia. Hali ya kungojea kila mara kulishwa na serikali inatufanya kuwa wategemezi zaidi. Wakulima wadogowadogo ambao huuza vyakula vyao kwa bei ya chini sana mama tu wanapovitoa mashambani Wanapaswa kujiasa dhidi ya mazoea haya na kujua kuwa akiba haiozi. Wanaoishi katika sehemu zenye vinamasi wasaidiwe kuzitunza schemu hizi na kuzitumia kwa njia endelevu. Vijana wahimizwe wawaunge wazee rnkono kushughulikia kilimo katika sehcmu za mashambani badala ya kuhamia mijini kutafuta kazi za ajira ambazo ni haba. Wanaoishi mijini nao wajifunge nira kutumia nafasi Walizo nazo kuendeleza kilimo cha bustani.

(a) Fupisha ujumbe wa aya tano za kwanza kwa maneno 100. (alama 9, 1 ya mtiririko)

(b) Kwa kurejelea aya tatu za mwisho, eleza njia sita za kukabiliana na uhaba Wa chakula. (maneno 85)

(alama 6, 1 ya mtiririko)

MATUMIZI YA LUGHA: (Alama 40)

(a) (i) Eleza maana ya silabi. (alama 2)

(ii) Andika neno lenye muundo ufuatao: (alama 1)

irabu + konsonanti + konsonanti + irabu

(b) Ainisha vitenzi katika sentensi: (alama 3)

Ndege yu taabani, hata hivyo anajaribu kujinasua. (alama 3)

(c) Geuza sentensi ifuatayo kwa kufuata maagizo. (alama 2)

Wachezaji hawakucheza mpira kwa sababu ya mvua. (Anza kwa: Mpira)

(d) Andika sentensi ifuatayo katika wakati ujao hali timilifu.

Debi huwapigia watu nguo pasi. (alama 2)

(e) Andika sentensi ifuatayo upya ukizingatia kinyume cha maneno yaliyopigiwa mstari. (alama 2)

Ubora wa kazi zao ulifichika baada ya kunzishwa kwa mradi ule.

(f) (i) Eleza maana ya kirai. (alama 2)

(ii) Ainisha virai vilivyopigiwa mstari. (alama 1)

Zana hizi zimeundwa na mafundi wenye ustadi mkubwa.

(g) Kinga ni hali ya kuzuia madhara fulani. Andika maana nyingine mbili za kinga. (alama 2)

(h) Changanua sentensi ifuatayo kwa kielelezo cha matawi. (alama 2)

Lililimwa vizuri sana.

(i) Bainisha maana mbili zinazojitokeza katika sentensi ifuatayo: (alama 2)

Wakimbizi walisema kuwa walitamani kurudi kwao mwaka huo.

(j) Eleza sifa mbili za sauti ifuatayo dh. (alama 2)

(k) Andika sentensi ifuatayo katika umoja. (alama 2)

Hao Wenyewe hawakuzingatia mafunzo ya lishe hora.

(l) Tunga sentensi moja kubainisha tofauti ya kimaana kati ya gharama na karama. (alama 2)

(m) Kanusha sentensi ifuatayo

Wanafunzi waliingia darasani, wakatoa vitabu wakaanza kusoma. (alama 2)

(n) Tunga sentensi mbili kuonyesha matumizi mawili tofauti ya nukta pacha. (alama 2)

(o) Tumia nomino ya jamii kuwakilisha maneno yaliyopigiwa mstari.

Nzige wengi sana walivamia na kuharibu mimea. (alama 1)

(p) Onyesha visawe vya maneno yaliyopigiwa mstari.

Washiriki wote walituzwa medali baada ya mchuano huo. (alama 2)

(q)Nomino zifuatazo zimo katika ngeli gani?

i) Furaha (alama 1)

ii) Nyasi (alama 1)

(r) Unganisha sentensi hizi ukitumia kiunganishi cha kinyume. (alama 2)

Wananchi walikabiliwa na hatari.

Wananchi waliendelea kuwaokoa majeruhi.

(s) Andika upya sentensi ifuatayo ukianzia kwa yambwa tendwa.

Wafugaji Waliwakatia ng'ombe wote majani ya mti huo. (alama 2)

4 ISIMUJAMII: (Alama 10)

(a) Umepewa jukumu la kuwazungumzia vijana wenzako kuhusu umuhimu wa uwekezaji. Fafanua sifa tano za lugha utakayotumia. (alama 5)

(b) Eleza sifa tano za sajili ya kidini. (alama 5)

KCSE 2015

UFAHAMU: (Alama 15)

Soma kifungu kifuatacho kisha ujibu maswali.

Siku moja nilifika kumwona babu yangu kule kwetu kijijini bila kumtolea taarifa mbele. Nilipofika nilimkuta amevaa magwanda yake yaliyokula chumvi hadi yakakinai. Alinitazama huku akitabasamu akisema, "Tabia hii ya kuja kwako bila taarifa utaikoma. Ukiendelea hivi utakuja kwenda kwa wakwe wako upate ndio wanakwenda uchi

Kauli hii ya babu ilinifanya kucheka. Tulisalimiana huku tukipigana pambaja. Harufu ya manukato niliyojirashia asubuhi hiyo ilikutana na kuchanganyika na harufu ya jasho lake. Baadaye tuliingia ndani, tukaketi kwenye makochi yaliyokuwa yameanza kuonyesha dalili za kuchoka. Baada ya kuulizana habari za kimsingi nilitaka kujua alipokuwa nyanya.

"Nyanyako ameenda kumwona jirani yetu mgonjwa. Amepata ajali akitoka mjini alikokuwa ameenda kuwatembelea wajukuu wake. Raha yote ya kuwaona iligeuka karaha." Alinyamaza kidogo, akaguna , kisha akaendelea, "Barabara hizi , sijui mwaziita 'haibei' , zimewala watu wetu. Huwezi kuwahesabia vidole tena."

Kwa muda nilikosa la kusema. Niliona niubadili mkondo wa mazungumzo. Nilianza kwa kumwclcza kuwa mazingira ya kijijini yalipendeza. Kwa kweli mandhari yale ya kijani kote hadi upeo wa macho yalinisisimua sana. Sauti za ndege zilikuwa mfano wa muziki wa chini uliochezwa ili kuyapamba mazungumzo yctu. Mara mojamoja nilitckwa na sarakasi ya jogoo aliyetanua mabawa yake na kukaribia kuzungumza, utadhani ni sauti ya mwanadamu. Nilipokuwa ninamtazama yule jogoo, nilishtukia mkono wa babu ukiushika wangu, akaniongoza nje akiscma, "Haina haja kuyamezameza mate. Huyu jogoo ni wako. Leo tutamfanya kitoweo kwa ajili yako. Najua kule mjini mnakula kuku wa miigizo tu. Faida yao kwa mwili ni duni."

Tulishirikiana kumkamata yule jogoo lakini baada ya muda nilichoka. Moyo wangu ulikuwa unapiga kwa nguvu ajabu. ,b>Niliona kisunzi, nikakaa. Nikiwa ninajipumzisha chini ya kivuli cha mpera nilisikia sauti za watoto waliokuwa wamejiunga na babu kumkamata yule jogoo.

Tukiwa tunasubiri chakula cha mchana, niliona hii kuwa fulsa mufti kumweleza babu kwamba nilifika kusudi niende naye mjini. Nilipolitamka tu hili alicheka sana. Aliniambia, "Mji ni wenu

nyinyi. Sisi watu wa shamba raha yetu ni kufukuzana na kazi hizi za sulubu. Kwenda kukaa mjini na nguvu zote hizi faida yake nini? Nasikia siku hizi huko mjini kuna misongamano ya magari isiyoisha. Kuna haja gani kwenda kushinda kwenye gari kuharibu muda wako kwa sababu ya msongamano? Mimi hapa kwangu nikitaka kwenda kuzitekeleza shughuli zangu sipati kizuizi. Ninakwenda tu."

"Sikiliza babu," nilimwambia, "mji una raha yake. Wingi Wa magari ni ishara ya maendeleo. Uwezo wa kifedha wa watu uko juu kuliko wa hapa kijijini. Leo hii mtu akipatwa na dharura ya ugonjwa hapa, kijiji kitafanyé takilifu kumfikisha hospitalini. Mjini usafiri upo kila mahali Wakati wowote."

"Kule mjini mnadai kuona mwanga na kuujua ustaarabu ila mmcnoa," alisema babu, "maisha ycnu,afadhali ndegc warukao angani. Ni kama mnachupa kutoka upande mmoja hadi mwingine, kana kwamba mnaendeshwa kwa nguvu za mtambo usioonekana. Jamaa hawajuani tena. Mizizi yenu hamuitambui. Mmekuwa mithili ya miti inayopcndeza lakini isiyo na mizizi ya kutosha. Upepo hafifu uvumapo inalemewa na kujibwaga chini. Jc, huo ndio ustaarabu? Ustaarabu kwetu sisi watu wa hapa kijijini ni mtu kuwaamkua wenzake kila kukicha. Ni kujuliana hali. Ni kuombana kibaba cha unga au kibakuli cha mboga. Tunaishi tukijuana, si majina na sura tu, bali pia hata upishi wctu. Nyinyi mnaishi pasi na kujua majirani Wenu. Je, wcwe hukuona hata kuku wangu hawa wanatangamana?"

Swali hili lilipoachiliwa nilihisi kama aliyetwikwa nanga. Kijasho chembamba kilinitoka. Kwa bahati nzuri meza ilikuwa imeisha kuandaliwa; kipindi cha kupambana mezani kikawadia. Nilipokuwa nikila nilitambua kitu kimoja; yule kuku alikuwa na ladha ya kupendeza, tofauti na tuliozoea kuwala kule mjini. Ila nililoliona tu ni kuwa alikuwa mgumu kidogo. Nilipokuwa nikilifikiria hili niliisikia sauti ya babu tena.

"Chunga asikung'oe meno. Huyu ni kuku hasa. Atakusaidia kuimarisha meno. Hutakuwa na haja ya kwenda kumwona daktari wa meno. Sisi hapa hata kushiriki chakula kunatukumbusha kuwa kila shughuli ni kazi tosha. Hatuna muda Wa kulaza damu." Alichukua bilauri ya maji, akapiga tama, kisha akaendelea kuinyofoa sima yake ya bada.

(a) Huku ukirejelea kifungu, fafanua faida sita utakazopata ukiishi shamba. (alama 6)

(b) Eleza mtazamo wa wahusika wafuatao. kuhusu mji:

(i) msimulizi (alama 3)

(ii) babu (alama 4)

(c) Andika maana ya fungu lifuatalo la mancno kwa mujibu wa taarifa: (alama 1)

kwenda kwa wakwe wako upatc ndio wanakwenda uchi

(d) Andika kisawe cha: Niliona kisunzi (alama 1)

2. UFUPISHO: (Alama 15)

Soma kifungu kifuatacho kisha ujibu maswali.

Katika ulimwengu huu tunaoishi wenye hekaheka nyingi, mwanadamu anaendeshwa na maisha mfano wa gurudumu la gari. Kwa watu wenye kufanya kazi katika mazingira ya ofisi ambapo wanaketi mchana kutwa, mazoezi ni muhimu sana. Baadhi ya watu huona fahari wapigapo tai na kuelekea au kutoka kazini kwa gari. Tabia hii ya mwanadamu inamsahaulisha kuwa mwili wake ulidhamiriwa kufanya mazoezi ya viungo kwa kutembea au kufanya kazi zenyc kuhitaji misuli kupashwa moto. Watu wengi hawana habari kuwa mazoczi yana faida tele kwao.

Wataalamu Wa sayansi wamebainisha kuwa watu wanaoidhiki miili yao kwa mazoezi ya mara kwa mara huishi zaidi kuliko wasiofanya mazoezi. Watu hawa huwa wamo katika hali nzuri ya afya na wenye nguvu kuliko wale ambao hawaishughulishi miili yao kwa mazoezi au kazi zinazohitaji utumiaji nguvu.

Ni dhahili kwamba mazoezi huchochca kuundwa kwa seli mpya za ubongo. Utafiti wa kisayansi umcbainisha kuwa sehemu za ubongo zenye kusisimuliwa kwa mazoezi ndizo hutckeleza jukumu la kukumbuka na kujifunza. Bila mazoezi sehemu hizi zitashindwa kukumbuka au kujifunza maarifa mapya. Vile vile, imethibitishwa kwamba watu wanaoshiriki shughuli zenye kuwahitaji kutumia nguvu hutia fora katika mambo yanayowahitaji kukumbuka, kufanya rnaamuzi, pamoja na kusuluhisha matatizo.

Hali kadhalika, mazoezi huimarisha siha ya binadamu. Mathalani, matatizo ya moyo yanaweza kukabiliwa kwa kufanya mazoezi ya viungo. Kufanya mazoezi mara kwa mara huufanya moyo kuwa imara na kuuwezcsha kutekeleza jukumu lake ipasavyo. Ifahamike kwamba moyo wenye siha huwcza kupiga kiasi kikubwa cha damu bila ya juhudi kubwa. Hili bila shaka litamkinga binadamu dhidi ya kulemewa na kazi.

Isitoshe, kushiriki mazoezi na shughuli zcnye kutumia nguvu mara kwa mara huuweka mwili katika hali nzuri ya kupambana na magonjwa. Utafiti wa kisayansi umeonyesha kuwa shughuli kiasi zinazomhitaji mtu kutumia nguvu, pamoja na upunguzaji wa uzito, na uzingatiaji wa lishe bora, huweza kupunguza uwczekano wa kupata ugonjwa wa kisukari kwa baina ya asilimia 50 na 60. Mazoezi hayapunguzi tu shinikizo la damu, bali pia hatari ya kupata kiharusi. Aidha, kufanya mazoezi mara kwa mara husaidia kudhibiti uzani wa mwili. Mtu anapokula kiasi cha chakula kinachozidi mahitaji yake ya kimwili huweza kujinenepea na kushindwa kutekeleza majukumu ya kimsingi. Mazoezi husaidia kuzichoma kalori zisizohitajika mwilini. Hatua hii, licha ya kusaidia kupunguza uzani, huvisisimua viungo vya mwili. Matokeo ya haya ni utendakazi Wa hali ya juu bila kuchoka. Vilevile mwili unaofanya mazoezi haudorori. Umbo la mtu anayefanya mazoezi hupendeza.

Juu ya hayo, kufanya mazoezi mara kwa mara husaidia kujenga misuli yenye nguvu. Misuli inapokuwa na nguvu tunaweza kulifanya jambo kwa muda mrefu bila kuchoka. Mbali na misuli kuimarika, mazoezi na shughuli zinazohitaji utumiaji nguvu husukuma hewa na virutubisho

kwenye viungo mahususi vya mwili na kuvisaidia kufanya kazi vyema zaidi.

Hali kadhalika, mazoezi husaidia kujenga mifupa. Kadiri binadamu anavyoshiriki katika shughuli kama vile kuruka, ndivyo anavyoiimarisha mifupa yake. Shughuli ya aina hii huipa mifupa uzito ambao unaiwezesha kukua na kujengeka ikiwa na nguvu. Mazoezi pia hukawiza kudhoofika kwa mifupa.

Kunyooshanyoosha viungo nako huchangia kuufanya mwili kuwa imara na wenye kunyumbuka. Hali hii ya mwili hupunguza uwczckano wa kupata majeraha. Mwili usionyumbuka humfanya mtu ashindwe kutekeleza hata shughuli nyepesi zinazomhitaji kutumia nguvu. Si ibra kupata kwamba kuitekeleza shughuli ndogo tu humfanya mtu kupata maumivu.

Utulivu wa akili nao huweza kupatikana kwa kufanya mazoezi. Imcbainishwa kwamba kufanya mazoezi kwa angalau dakika thelathini kwa muda wa baina ya siku tatu na tano kwa wiki hupunguza kwa kiasi kikubwa, dalili za unyong'yonyevu. Na je, Wajua kwamba kufanya mazoezi husaidia kupata usingizi? Mazoezi ni mfano Wa bembea inayokutuliza na kukupa usingizi.

Mke ni nguo, mgomba kupaliliwa. Nao mwili Wa binadamu, kama mgomba, unahitaji kushirikishwa katika mazoezi ili kuuwezesha kuwa na hamu ya kutenda kazi.

(a) Kwa kurejelea aya tano za kwanza, eleza matatizo ya kiafya yanayoweza kupatikana kwa kutofanya mazoezi. (maneno 100) (alama 9, 1 ya mtiririko)

(b) Fupisha ujumbe wa aya tano za mwisho kwa maneno 80. (alama 6, 1 ya mtiririko)

3. MATUMIZI YA LUGHA: (Alama 40)

(a) Andika sauti zenye sifa zifuatazo: (alama 2)

i) nazali ya kaakaa laini

ii) kikwamizo ghuna cha mdomo na meno

iii) irabu ya nyuma, Wastani

iv) kiyeyusho cha kaakaa gumu

(b) Bainisha silabi katika neno: wanyweshavyo. (alama 1)

(c) Andika upya sentensi ifuatayo kwa kubadilisha nomino zilizopigiwa mstari kuwa vitcnzi.

Wafanyakazi wote watafanyiwa Qihmini ili kupata sulghg ya matatizo hayo. (alama 2)

(d) Andika sentensi ifuatayo katika umoja.

Mkihifadhi nafaka hizo vizuri maeneo haya yatakuwa na vyakula vya kutosha.(alama 2)

(e) Andika neno moja lenye mofimu zifuatazo: (alama 2)

nafsi ya kwanza wingi, wakati uliopita, yambwa, mzizi, kauli tendesha, kauli tcnda

(f) Tunga sentensi kuonyesha matumizi yafuatayo ya neno: kama (alama 2)

(i) kiunganishi

(ii) kihusishi

(g) Tunga sentensi yenye kishazi kirejeshi ambacho ni kivumishi. (alama 2)

(h) Andika sentensi ifuatayo katika hali ya ukubwa. (alama 1)

Nyumba hizo zilijengwa mbali na mji ule.

(i) Tunga sentensi yenye muundo ufuatao (alama 2)

nomino ya jamii, kirai kihusishi, kitenzi kishirikishi,kielezi cha mahali

(j) Andika sentensi ifuatayo kulingana na Inaagizo. (alama 1)

Chakula kinachozalishwa kwa njia za kiasili kina viinilishe vingi.

(Anza kwa: Viinilishe vingi)

(k) Tumia viwakilishi badala ya nomino zilizopigiwa mstari.

Mtalii atazuru mbuga. (alama 1)

(l) Akifisha sentensi ifuatayo

basi mwanangu akascma daudi hivyo ndivyo tunavyoweza kufikia vision 2030 wewe waonaje (alama 3)

(m) Unganisha sentensi zifuatazo kwa kutumia kiunganishi cha wakati.

Beti alijishindia tuzo. Beti alishiriki katika utunzaji wa mazingira. (alama 1)

(n) Tumia 'kwa' katika sentensi kuonyesha: (alama 2)

(i) sababu

(ii) pamoja na

(o)Changanua sentensi ifuatayo kwa kiclelezo cha matawi.

Mvua ilinyesha tulipokuwa tukilima. (alama 3)

(p)Andika sentensi ifuatayo katika kauli ya kutendewa. (alama 2)

Malik alipuliza siwa akiwa kwa Shaka.

(q)Onyesha matumizi ya ka katika sentcnsi ifuatayo:(alama 1)

Mumbi alitia embe kapuni likaiva.

(r)Andika sentensi ifuatayo katika hali ya mazoea. (alama 2)

Mmomonyoko wa udongo ulipozuiliwa mashamba yalinawiri.

(s)Tunga sentensi moja kutofautisha maana ya vito na fito. (alama 2)

(t)Methali: ***Mzigo wa mwenzio ni kanda la usufi, huambiwa mtu anayezidharau shida za wengine. Mtu asiyetambua kuwa kuna wengine wanaoweza kulimudu jambo kuliko yeye huambiwa methali gani? (alama 1)***

(u) Bainisha kiima na chagizo katika séntensi ifuatayo. (alama 1)

Mwenyewe alikipenda kwa dhati.

(v) Tunatumia kihisishi ***"makiwa"*** tunapotaka kumtuliza aliyefiwa, na .....tunapotaka mtu atupishe. (alama 1)

(W) Tunga sentcnsi ya masharti inayoonyesha kwamba tendo lilifanikiwa kwa sababu ya kufanikiwa kwa tendo lingine. (alama 1)

(x) Andika nahau inayojumuisha ujumbe ufuatao: (alama 1) kumzuia mtu kupata kitu japo huna haja nacho

(y) Shumbi ni kwa udongo, ...kwa chumvi, na .....kwa mtama. (alama 1)

4. ISIMUJAMII: (Alama 10)

Soma makala yafuatayo kisha ujibu maswali.

Mtu I: Wewe njoo hapa! (Kwa sauti kubwa.) Fanya upesi!

Mtu II: (Anakimbia mbio.) Naja Sir.

Mtu I: (Anamtazama.) Unajifanya mwerevu?

Mtu H: Hapana Sir...eh...afande.

Mtu I: Jina?

Mtu II: Samwel Kibao

Mtu I: (Huku anaandika.) Lete kitambulisho.

Mtu H: Sina hapa Sir.

Mtu I: Huna kitambulisho? Utafanyiwa booking vipi?

Mtu II: Naomba...

Mtu I: Naomba! Naomba! Unaomba nini? Wazururaji kama nyinyi tunawajua. Mnajidai hamjui kuna curfew. Mnajiponza wenyewe na kuwahasiri wenzenu. Kisha, "Serikali saidia". Usiniharibie muda wangu. (Akiashiria.) Ingia ndani! Utakuwa mgeni wetu leo. Tutakukirimu chakula na chumba. (Anamsukuma ndani.)

(a) Bainisha sajili ya makala haya. (alama 2)

(b) Eleza sifa nane za sajili hii kwa kurejelea makala haya. (alama 8)

KCSE 2016

1 UFAHAMU: (Alama 15)

Soma kifungu kifuatacho kisha ujibu maswali.

Ulimwengu unatakiwa kuzua mbinu za kulitatua tatizo la ufukara ambao ni kikwazo kikuu cha juhudi za maendeleo.

Ufukara unayakabili mataifa mengi yanayoendelea na kuyatosa kwenye shida nyingi huku mataifa ya magharibi yakizidi kupiga hatua kubwa za kimaendeleo.

Tofauti iliyopo kati ya mataifa yanayoendelea na yaliyoendelea inaendelea kuongezeka kila siku.

Miongoni mwa sababu zinazochangia katika ufukara huu ni pamoja na ufisadi, uongozi mbaya, turathi za kikoloni na uchumi unaotegemea kilimo ambacho hutegemea mvua isiyoweza kutabirika.

Vilevile, mataifa yanayoendelea yana idadi kubwa ya watu inayoupiku uwezo wa mataifa husika.

Pamoja na haya, mataifa haya hayana uwezo wa kuwakomboa raia wake kutoka katika lindi la umaskini huu unaokithiri. Ukosefu wa elimu na nafasi adimu za kazi huchangia pia katika tatizo hili.

Ni wazi kuwa ufukara una athari hasi kote ulimwenguni. Aghalabu, ufukara huchipuza matendo mabaya.

Ni rahisi kuwashawishi wananchi maskini kushiriki katika uhalifu iii kujinasua kutoka kwenye lindi la kimaskini.

Udhaifit huu huweza kuzaa mbegu ya kuatika maovu ya kila aina ukiwemo ugaidi.

Mataifa yaliyoendelea yanatakiwa kuyaburai madeni yanayoyadai mataifa yanayaoendelea kama njia moja ya kupambana na ufukara.

Mataifa haya maskini hutumia asilimia kubwa ya mapato ya kitaifa kuyalipia madeni haya.

Hali hii imeyafanya mataifa haya kushindwa kujikwamua kutoka kwenye minyororo ya ufukara.

Njia nyingine ya kuyasaidia mataifa haya ni kukubali kutoa ruzuku za kimaendeleo badala ya mikopo kwa nchi husika.

Mataifa yanayoendelea nayo yanatakiwa kuchukua hatua katika kuwanusuru raia wake kutoka kwenye dhiki hii.

Ni sharti yaibuke na mikakati kabambe ya kupambana na ufukara.

Itakuwa na faida kubwa iwapo mataifa haya yataunda sera zinazotambua ufukara kama tatizo kuu linalozikabili na kuweka mikakati ya kuwaokoa raia wake kutoka kwenye tatizo hili.

Pamoja na mikakati hii ni kuzalisha nafasi za kazi, kuimarisha miundo msingi, kuendeleza elimu inayolenga kutatua matatizo maalumu katika jamii na kupanua viwanda.

Kuna pia haja ya viongozi kuwa waangalifu iii mfumo wa soko huru ambao unaendelezwa na mataifa yaliyondelea usiishie kuwa chanzo cha kufa kwa viwanda asilia.

Maamuzi yote ya sera za kiuchumi sharti yauzingatie uhalisia wa maisha ya raia wa mataifa haya.

Maswali

(a) Eleza athari za madeni kwa nchi zinazoendelea. (alama 1)

(b) Kwa nini umaskini unatawala mataifa yanayoendelea? (alama 4)

(c) Mwandishi anatoa mapendekezo yapi kwa mataifa yanayoendelea katika kutatua tatizo la ufukakra? (alama 4)

(d) Mfumo wa siko huru una mathara gani kwa mataifa yanayoendelea? (alama 2)

(e) Taja visawe vya maneno yafuatayo kama yalivyotumika katika kifungu. (alama 3)

(i) turathi za kikoloni

(ii) kuatika

(iii) kuyaburai

2 MUHTASARI: (Alama 15)

Soma kifungu laluatacho kisha ujibu maswali.

Taifa huundwa na watu wanaoishi katika nchi moja na wanaojitambua kisiasa kama watu walio na mwelekeo, maono na hatima sawa. Utaifa hujengwa kwenye misingi ya mapenzi kwa nchi.

Utambuzi wa cheo, eneo, hadhi, rangi na hata makabila wanakotoka raia wa taifa moja si chanzo cha kuwatanganisha.

Nchi moja huweza kuundwa na watu walio na tofauti chungu nzima zikiwemo tofauti za kikabila, kitabaka na kimawazo.

Hata hivyo, watu hawa huwa na kitu mfano wa gundi kinachowaunganisha na kuwafanya kuonea fahari nchi yao. Watu hao huwa na falsafa na imani sawa kama taifa inayoashiriwa hasa na wimbo wa taifa. Hata hivyo haya yote hayawezi kuwafikia katika kiwango cha kuunda taifa.

Uzalendo ndio mhimili mkuu wa utaifa. Uzalendo ni mapenzi aliyo nayo mtu kwa nchi yake. Mapenzi haya humwongoza mtu katika mawazo yake, itikadi yake, matendo yake, matamanio yake na mkabala wake kuhusu nchi na hatima ya nchi yake. Mzalendo hawezi kushiriki katika matendo yanayowcza kuiletea nchi yake maangamizo kwa vyovyote vile.

Mzalendo huongozwa na mwenge wa wema.

Mzalendo hawezi kushiriki kwenye shughuli zozote zinazohujumu mshikamano wa kitaifa. Yeye hatawaliwi na ubinafsi wa kutaka kufaidi nafsi yake na ya jamii yake finyu.

Matendo yake yote huongozwa na ari ya kuiboresha nchi yake. Anayeipenda nchi yake hujiepusha na ulafi wa kujilimbikizia mali.

Yuko radhi kuhasirika mradi taifa lake linufaike.

Utaifa ni mche aali unaopaliliwa kwa uzalendo, kuepuka uchu wa nafsi na taasubi hasi zikuwepo za kikabila na ubinafsi.

Hali hii inapofikiwa, hatima ya taifa na mustakabali wa raia wake huwa wenye matumaini makubwa.

Maswali

(a) Kwa maneno 40 — 50 dondoa sifa kuu za utaifa. (alama 6, 1 ya mtiririki

(b)

3 MATUMIZI YA LUGHA: (alama 40)

(a) Tumia nomino yoyote katika ngeli ya i-i kutunga sentensi. (alama 1).

(b) (i) Nini maana ya silabi. (alama 2)

(ii) Tunga neno lenye muundo huu wa silabi: ***Irabu + konsonanti + konsonanti + irabu.***

(c) Tunga sentensi hii upya kwa kufuata maagizo:

Wasichana wanaingia darasani kwa haraka. **(Andika kinyume chake).** (alama 2)

(d) Tambua kiambishi awali na tamati kati neno: Alalaye (alama 2)

(e) Ainisha vivumishi katika sentensi hii. Mzee mwenyewe ni mkongwe na amepewa zawadi kwa kuwa shamba lake lilitoa mazao mengi. (alama 4)

(f) Askari wasipopiga doria wala kushirikiana na raia hawatakuwa wametuhakikishia usalama. (yakinisha sentensi hii) (alama 2)

(g) "Shughuli yetu itakamilika kesho-., mama alimwambia mwanaye Juma ***(Andika katika usemi wa taari fa)***. (alama 2)

(h) Changamua sentensi ifuatayo kwa kielelezo cha matawi.

Mpira ulichezwa tulipokuwa tukipika. (alama 3)

(i) Dhihirisha matumizi matatu tofauti ya kimaana yatakayotokea kitenzi ***"ona"*** kikinyambuliwa katika kirai hiki ***"ona ndoto"***. (alama 3)

(j) Eleza matumizi ya hali za "ka" na "hu" katika sentensi zifuatazo:

(i) Balozi huja hapa kila mara. (alama 1)

(ii) Mpishi alipika ugali mkuwa na akagawa chakula. (alama 1)

(k) Eleza maana mbili zinazojitokeza katika sentensi:

Tuliitwa na baba. (alama 2)

(l) Akifisha: ***Shangazi alimwambia mwanawe njoo nikupeleke kwenu jioni motto aliuliza kwetu wapi? (alama 4)***

(m) Eleza matumizi mawili ya kiambishi ***—ji-*** (alama 2)

(n) Tunga sentensi hii upya kwa kutumia visawe vya maneno yaliyopigwa mstari. (alama 3)

<u>Kiambaza</u> kilimuumiza <u>ghulamu</u> alipokuwa <u>akipanda</u>.

(o) Tumia kitenzi ***"Fa"*** katika sentensi kuonyesha mazoea. (alama 2)

(p) Ainisha vihusishi katika sentensi ifuatayo: ***Babu alifika mapema kuliko wote halafu akaondoka. (alama 2)***

(q) Tumia kitenzi ***"tafakari"*** kama nomino katika sentensi. (alama 1)

(r) Andika upya sentensi ifuatayo kwa kutumia viwakilishi badala ya nomino zilizopigwa mstari. **Mwanamziki ataembelea mji**. (alama 1)

4 ISIMUJAMII (Alama 10)

Kwa kutoa mifano maridhawa, eleza kaida zozote tano ambazo mattunizi ya lugha hutegemea katika jamii. (alama 10)

KCSE 2017

UFAHAMU: (Alama 15)

Soma kifungu kifilatacho kisha ujibu maswali.

“Asante baba, asante mama,” akasema Bahati jioni moja baada ya chajio, “Sijui ilitokeaje kukawa na Waru Wanaothamini binadamu Wenye mahitaji maalumu katika jamii hii. Sitawauliza mlichofanya kunikinga na hukumu ya ukoo ya kuniangamiza; hayo mtakuja kunihadithia siku rnoja. Ila nataka rnjue kwamba khishi na ulemavu Wa aina yoyote ile kuna dhiki kuu. Niliyokabiliana nayo baada ya uamuzi wenu wa kunipeleka shuleni hayawezi kutoshea hata chapisho la kurasa elfu.

Si kudhihakiwa na miale ya jua; ngozi yangu inashindwa kuuhimili ukali wake, si kutengwa na marika, si kulazimika kusoma hati za kawaida hadi pale serikali ilipoanzisha sera ya kuhakikisha kwamba matini zote za kiusomi zimeandikwa pia kwa hati ambazo zinaweza kusomwa na Wenye changamoto kama yangu, si kubaguliwa kazini....”

Bahati alitua, akawatazama wazazi wake kama anayetaka kuona taathira ya maneno yake kisha akaendalea.

“Msinione kama aliyckosa hisani, ila’ nataka niwaambie kwamba hata uamuzi wenu wa kunitafutia mlinzi kuandamana nami hadi shuleni ulinitia kwenye ngome zaidi.

Nilijihisi kama niliyedhulumiwa zaidi katika kule kulindwa! Najua mlikuwa mnachelea kwamba ningekuwa windo rahisi kwa walanguzi wa binadamu ambao wanaamini kwamba viungo vyetu sisi ni dawa ya kutibia ndwele mbalimbali.

Hata hivyo, katika kipindi chote hicho nilitamani kwamba mngcnifimza mbinu za kujilinda mimi binafsi. Amini usiamini hata nilitamani kwamba ningetekwa nyara, nijadiliane na Watesi wangu kuliko kupokwa nafasi ya kubuni mikakati ya kujihakikishia usalama”.

“Mwanangu Bahati,” alisema mume wangu, “binadamu hawi jagina kwa kuzifimta tamaduni za jamii yake bila kuzichunguza. :haidhuru kwamba ilichukua muda kuyangamua haya'. La muhimu ni kwamba umeweza kuishi kama ndugu zako”.

Nilimtazama mume wangu kwa macho yaliyokuwa yamepofushwa na dimbwi la machozi. Moyo uliituma akili yangu kurudi nyuma kule -e-e-e- kwenye miereka ya baada ya kuzaliwa kwa Bahati. Asubuhi hiyo ya kipupwe nilishika ujia ulioelekea kwenye msitu uliokuwa karibu na boma la Mzee Kedi, baba mkwe wangu; mgongoni nimeifungia mbeleko ambayo ilikisitiri kitoto changu. Nilitazama nyuma, nikaiona nyumba ambayo mimi na mume wangu tulikuwa tumechanga bia kuijenga.

“Haya yote nayaacha,” nilijiambia, “nayaacha na mengine mengi. Nawaacha mabinti wangu wawili, namwacha mume wangu, naiacha kazi yangu, nayaacha rnaisha yangm Wala sijuti kwa kuyaacha haya yote. Sina cha kujutia kwani imebidi kuondoka. Jamii yangu imenitema; mimi na mwanangu.

Haina nafasi ya mwanangu, kwa hivyo nami nimeamua kwamba haina nafasi yangu kwa vile imesema huu ni mzigo wangu. Ikiwa ukoo umeamua kuwa hatima ya mwanangu huyu ni kuwa kitoweo cha fisi, basi na tuwe sote karamu ya fisi,” nilitamatisha kauli yangu kisha nikayarudisha nyuma tena mawazo yangu.

Nilikumbuka sauti ya muuguzi hospitalini siku ambayo nilijikopoa, “Pongezi Tamasha, Mungu amekutunukia kipusa”. Nilikifunua kitoto changu kilichokuwa kimefunikwa gubigubi, nikakitazama viguu, vikono, uso...kisha, ‘Mungu wangu!’ ikanitoka. “Dadangu, unastahili kumshukuru Mungu,” akasema rnuuguzi, “wapo wanawake, mimi mwenycwe nikiwemo, ambao hawajawahi kuambulia uj auzito, sikwambii hata kupoteza mimba.

Huyu wako ni kiumbe kamili, kasoro yake i kwenye ngozi tu, na hii ni hali ambayo unaweza kukabiliana nayo. Hapa lmionapo nimelazimika kumpa mume wangu talaka, mwenyewe alienda kortini akaiomba. Anadai kwamba hatusikilizani. Ila najua kiini cha haya yote ni kutoshika kizazi”.

Nilimtazama huyo muuguzi kana kwamba hajaserna lolote. Nilimwona kama anayeuona mzigo wangu kuwa kanda la usufi. Huenda huyu muuguzi hakujua kwamba katika jamii yangu watoto wa aina hii ni kama pacha, huaminiwa kuwa nuksi kwa ukoo mzima, kwa hivyo hutupwa. Muuguzi huyu hakujua pia kwamba tayari nilikuwa na watoto wawili wa kike na huo tayari ulikuwa mzigo mkubwa kwaugu kwani ilibidi kumhakikishia mavyaa kila mara kwamba hawa pia walikuwa watoto.

Moyo ulinipa kukumbuka jitimai iliyojiandika usoni mwa mume wangu asubuhi hiyo alipokuja hospitalini. Alikitamma lcitoto chetu kana kwamba anaona mzuka. Alinyamaza kwa muda, akashusha pumzi, kisha akanishika kwenye bega na kuondoka kwenyc wodi. Machozi yalivunja kingo zake huko yanakohifiadhivya, nikalia kama mfiwa, Mume wangu alirudi tena baada ya siku mbili; anakuja kunipcleka nyumbani.

“Mke wangu, naomba msamaha kwa kutokuja kuwatazama kwa siku mbili. Ilibidi

nishauriane 11a ukoo kuhusu lnnzia Inavyoonekana ni kwamba msimamo wa baba na wazee wenginc ni ule ule. Wanasema ukoo wa Baulanga haujawahi kupata mtoto wa aina hii, kwarnba kumhifadhi mwana huyu kumkuwa kuupaka masizi ukoo. Wahenga hawatakubali tendo hili. Sijui nitakutetea vipi.

Nimo kwenye njia panda," mume wangu alikamlisha uzungumzi wake na kuelekea kwenye afisi ya mhasflm kukamilisha w'viga vya kutuondoa hospitalinj. "Huna haja ya klmitetea. Sijafanya kosa lolote. Nililofanya ni kujaliwa kiumbe ambaye anaonekana kuwa punguani kwa misingi ya jamii yako. Nitakilinda kitoto hiki hata kifoni," nilimwambia mume wangu mawazoni.

Maswali

(a) "Kufauikiwa kwa watu wenye mahitaji maalumu ktmategemea jamii." Thibitisha kwa kutoa hoja sita kutoka aya tatu za kwanza. (alama 6)

(b) Kwa kurejelea aya ya nne hadi ya saba, onyesha jinsi unyanyasaji Wa kijinsia unavyoendelezwa katika jamii hii. (alama 3)

(c) "Msimulizi anahimiza. uwajibikaji." Thibitisha kwa kutoa hoja nne kutoka aya tatu za 'mwisho. (alama 4)

(d) (i) Andika kisawe cha, 'hisani' kwa mujibu wa taarifa. (alama 1)

(ii) Elcza maana ya, 'kuupaka masizi' kulingana na taarifa. (alama 1)

2. UFUPISHO: (Alama 15)

Soma kufungu kifuatacho kisha ujibu maswali.

Moja kati ya mambo ambayo yamnerahisisha maisha ya binadamu ni maendeleo ya kisayansi na kiteknolojia. Siku hizi shughuli nyingi ambazo zilichukua muda kutekelezwa zinachukua muda mfupi sana. Tuchukue kwa mfano shughuli za usafiri na utendaji kazi.

Siku hizi zipo mashinc ambazo zinafanya kazi kuwa nyepesi mno. Kwa mfano, katika ukulima, kuna mashine za kulima, kuvuna na hata kupura nafaka.

Magari nayo yamerahisisha usafili na upashanaji habari. Safari ambayo awali ilichukua siku mbili au tam, siku hizi inachukua siku moja an hata saa chache tu kwa sababu ya kuwepo kwa magari ya kisasa.

Katika sekta ya elimu, maendeleo makubwa yameshuhudiwa. Siku hizi mwalimu anaweza kuhuisha some lake kwa kutumia. tarakilishi. Vipindi mbalimbali vimenaswa na kuhifahiwa kwenye kompyuta.

Itokeapo kwamba mwalimu wa darasa atakosa kuhudhurj/a somo, wanafunzi wanaweza kufunzwa na mwalimu wa kompyuta. Shughuli za utafiti nazo zirnefaidika mno kutokana na uvumbuzi wa kiteknolojia. Wasomi na wanafunzi wanaweza kupata matini mbalimbali za rejea kupitia kwenyc mtandao. Hili linasaidia kufidia upungufu Wa

vitabu vya kikaida.

Hali kadhalika, maendeleo ya kiteknolojia yamerahisisha shughuli za usajili vyuoni na hata shuleni. Wanafimzi wanaweza kujisajili na hata kulipia kozi mbalimbali kupitia kwenye mtandao. Hali hii inaokoa muda ambao watahiniwa na wanaafunzi wangepanga foleni vyupni, na hata katika taasisi zinazotoa mitihani, ili kujisajili. Kadhalika, teknolojia imcsaidia katika kuhakikisha usalama wa alama za wanafunzi. Wataalarnu Wa teknolojia wameweza kuweka mikakati ambayo itahakikisha kwamba mabadiliko yoyote ya alama yanaweza kufuatiliwa kupitia kwenye mtandao.

Upande Wa matibabu nao haujaachwa nyuma. Utafiti kuhusu tiba za kukabiliana na magonjwa sugu unafanywa kupitia kwenye mtandao wa intaneti. Pia, kuna mitambo ya kuchunguzia viini vya magonjwa mbalimbali na kutoa matokeo hapo hapo.

Hali hii husaidia kumpa mgonjwa matibabu yafaayo Wakati ufaao, hivyo kuokoa maisha yake. Madaktari pia wanaweza kufanya udodosi hapo hapo kwa kubofya tu tarakilishi.

Yumkini manufaa zaidi ya maendeleo ya kisayansi na kiteknolojia yamepatikana kwenye uwanja Wa biashara na uchumi kw; jumla. Ni dhahiri kwamba siku hizi ubadilishanaji wa bidhaa na huduma umekuwa rahisi mno. Kwa mfan0,- mfanyabiashara anaweza kuuza na kununua bidhaa zake kutoka nga'mb0 akiwa hapo hapo kiwandani au afisini mwake. Hali hii imefanikishwa hata zaidi na uvumbuzi wa simutamba; kifaa kidogo lakini chenye akili kama ya bindarnu.

Kifaa hiki huwa na huduma ya intaneti ambayo humwezcsha muuzaji kumtumia mnunuzi picha ya bidhaa aitakayo akiwa popote pale. Kifaa hiki pia ni muhimu katika kuendeleza huduma za benki. Je, unajua kwamba unawczz kutoa na kuhifadhi fedha kwenye akaunti yako kwa sekunde mbili au tatu ukiwa hapo hapo sebuleni mwako? Unajua pia unaweza hata kuomba na kupokea mkopo kupitia simu yakq ya mkqnoni? Huduma hii ya sirnutarnba pia humwezesha mtu kuwatumia pesa jamaa zakc bila kulazimika kwenda benki au posta kuzituma.

Mtu anaweza hata kuhifadhi laki moja kwenye simu na kuzituma pesa hizo kulingana na matilaba yake. Kadhalika mtu anaweza kulipia huduma kama vile za umeme, maji, matibabu na hata karo kupitia kifaa hicho hicho. Ni dhahiri kwamba uvumbuzi wa kisayansi na kiteknolojia umeiletea jamii natija kubwa.

Hata hivyo, hakuna mchele usiokuwa na ndume. Maendeleo haya yameandamana na changamoto anuwai. Kuwepo kwa mtandao wa intaneti kumewafanya baadhi ya wanajamii kutumia muda wao mwingi kwenye mtandao, mara nyingine kwa nia ya kujiburudisha tu au kuzungumza na marafiki.

Hili linapalilia kuzorota kwa maadili ya kikazi. Aidha, kuna baadhi ya watu arnbao wanatumia mtandao kuwatusi na lcuwadhalilisha wengine kwa namna mbalimbali.

Wengine huingilia uhuru wa kibinafsi wa wenzao kwa kuangaza mahusiano yao ya

kimapenzi. Hali kadhalika, kuna wanajamii ambao hutumia mtandao kuwatisha wengine. Baadhi hutumia mtandao kuwatapeli wengine.

Pengine hata wewe urnewahi kupigiwa simu ukaambiwa umeshinda milioni moja, ukaanguka kwenye mtego huo, na baadaye hata ukapoteza kiasi fulani cha fedha ukifuata milioni ambayo haipo! _ Uvumbuzi wa kiteknolojia umechangia kuendeleza wizi wa kitaaluma. Kuna wasomi katika ngazi mbalimbali atnbao hunakili mawazo ya wataalamu moja kwa moja bila hata kutambua mchango wao kwenye marejeleo.

Hii ni njia moja ya kudhoofisha fani yenyewe ya utafiti. Kadhalika, mtandao wa intaneti umetumiwa na watu Waliopotoka kimaadili kupujua thamani ya mtihani. Baadhi ya watu huchukua sehemu ya mtihani au hata karatasi nzima ya mtihani wakaipiga picha na kuituma kwa wateja wao kupitia kwenye mitandao ya kijamii.

Visa vya kigaidi navyo vinaendelezwa kwa ufanifu mkubwa kupitia kwenye mtandao Wa intanenti na simu za Inkononi. Njama nyingi za ulipuaji Wa majengo zimepangwa kupitia simutamba.

Vilevile, uvumbuzi Wa kiteknolojia unatishia kutetercsha mshikamano Wa kifamilia. Siku hizi mzazi anaweza kukaa kwa miezi miwili bila kuonana ana kwa ana na watoto wake, wanazungumza tu kupitia kwenye simu.

Hili hutepua ule uhusiano wa kibinafsi kati ya jamaa, na mwishowe huweza kusababisha ukengeushi; watoto na wazazi wakajiona kuwa Wageni kwa kila mmoja Juu ya hayo, huduma zinazopatikana kwenye mtandao zimewafanya vijana kuwa waraibu kiasi cha kutotenga wakati kuyadurusu masomo yao. Hili linawatia kiwewe wakati wa mtihani na yumkini ni mojawapo ya vyanzo vya udanganyifu katika mitihani.

Maendcleo ya kiteknolojia yamesaidia kuimarisha maisha ya binadamu katika nyanja zote za maisha. Binadamu wameweza hata kupata mafundisho ya kidini moj a kwa rnoja kupitia kwenye simu zao za mkononi.

Hata hivyo, binadamu ameweza pia kuhasirika kutokana na uvumbuzi huu. Mashine zimetwaa nafasi ya binadamu katika utendakazi, jambo ambalo linapalilia zaidi uhaba wa nafsi za kazi. Ni muhimu binadamu ajitahidi kutumia teknolojia kwa njia endelevu ili kujifaidi.

Maswali

(a) Fupisha ujumbe wa aya nne za kwanza kwa maneno 90. (alama 8, 1 ya rntiririko)

(b) Fafanua masuala ambayo mwandishi anaibua katika aya tatu za mwisho. (maneno 70) (alama 7, 1 ya mtiririko) Matayarisho

3. MATUMIZI YA LUGHA: (Alama 40)

(a) Andika tofauti moja kati ya sauti zifuatazo: (alama 2)

(i) /ng'/na/gh//

(ii) /v/ na /f/

(iii) /r/na/l/

(iv) /m/na/n/

(b) Andika.

(i) konsonanti, konsonanti, konsonanti, irabu, konsonanti, irabu

(i) konsonanti, konsonanti, irabu, konsonanti, irabu

(c) Tunga sentensi mbili kuonyesha matumizi mbili ya kiambishi **O**

(d) Andika sentensi zifuatazo upya kulingana na maagizo. (alama 2)

(i) Mhalifu alisamehewa kwa sababu alinyenyekea.

(Geuza maneno yaliyopigiwa mstari kuwa nomino.)

(ii) Waigizaji wengine wameingia jukwaani.

(Tumia kivumishi cha idadi chenye kuonyesha nafasi katika orodha.)

(e) Tunga sentensi ukitumia kirai kihusishi kama kielezi.

(f) Unganisha sentensi zifuatazo kwa viunganishi mwafaka.

(i) Kheri aliweza kutujengea hospitali. Atajenga zahanati pia.

(ii) Zumari anasomea uanasheria vile vile Maki anasomea uanasheria

(g) Onyesha miundo ya nomino kafiika ngeli ya **A — WA.**

(h) Tunga sentensi katika wakati uliopo hali isiyodhihirika.

(i) Andika sentensi ifuatayo katika umoja.

Maseremala walilainisha mbao hizo wakatutengenezea meza.

(j) Andika upya sentensi zifuatazo kulingana na maagizo.

(i) . (i) Kaumu amewafanya mifugo wangu wanywe maji.

(Anza kwa: Mifugo wangu, usitumie, 'amewafanya'.)

(ii) Wanakijiji wanaishi karibu na msitu. Wanakijiji hawawavamii wanyama.

(Ungamsha kuunda sentensi ambatano.)

(k) Andika sentensi ifuatayo katika hali ya ukubwa.

Ngoma hizo zao ziliibwa na wezi Wale.

(l)Tumia 'kwa' katika sentensi kuonyesha:

(i) schemu ya kitu kizima (alama 1)

(ii) namna tendo lilivyofanyika (alama 1)

(m)Andika sentensi ifuatayo katika usemi wa taarifa. (alama 2)

"Kusoma kwa mapana kutapalilia ubunifu wa wanafunzi hawa wenu," mtaalamu akatuambia.

(n)Ainisha vishazi katika sentensi ifuatayo. (alama 2)

Viwanda vikianzishwa mashambani idadi ya wanaohamia mjini itapunguzwa.

(o)Tunga sentensi zenye miundo ifuatayo. (alama 2')

(i) KN(N+RH) +KT(Ts+'i')

(ii) KN(V+N) +KT (t+v)

(p) Ainisha yambwa katika sentensi ifuatayo.

Mhunzi alimfulia rnjukuu wake pete ya shaba. (alama I)

(q) Bainisha maana mbili zinazojitokeza katika sentensi ifuatayo.

Bedui alimrushia tufe.

(r)Alama za mtajo hutumiwa kufungia maneno halisi ya msemaji. Tunga sentensi mbili kuonyesha matumizi mengine mawili ya alama za mtajo.

(s) Andika sentensi ifuatayo upya kwa kutumia kinyume cha maneno yaliyopigiwa mstari **Mwanafunzi <u>mkakamavu</u> <u>huzingatia</u> masomo yake.**

(t) Tunga sentensi moja kutofautisha maana ya ***rithi na ridhi.***

(u) Tunatumia simile tunapotaka mtu atupishe, ...tunapoomba kitu kinusurike, na kefule..... .....na jambo, (alama 1)

(v) Andika visawe vya mancno yafuatayo:

(doa

(w) Andika sentensi ifuatayo upya kulingana na maagizo

Maneo haya yana uyoga

(Anza kwa: Uyoga.)

4. ISIMUJAMII: (Alama 10)

Soma makala yafizatayo kisha ujibu maswali.

“Kwa mujibu wa ushahidi uliotolewa, mahakama hii imethibitisha bila chembe ya shaka kwamba wewe mshtakiwa, Bi Mlachake Chauchau ndiye uliyepika pombe haramu ambayo ilisababisha vifo vya raia hamsini na kupofuka kwa wengine mia moja. Unahukumiwa kwa kosa la mauaji.”

(a) Bainisha sajili ya makala haya kwa kutoa rnifano miwili kutoka kwenyc makala. (alama 2)

(b) Fafanua sifa nyingine nane za sajili hii ambazo zingejitokeza katika makala haya. (alama 8)

KCSE 2018